

חשופים בצריח ושיח לוחמים כצירי זהות מתכצלים

אלון גן

יש אירועים ומסמכים אשר עם חלוף הזמן מסמלים צומת דרכים בתהליך עיצוב הזהות הישראלית. 'בעיר ההריגה' של ביאליק, 'יזכור' של ברל כצנלסון על חללי תל-חי, 'מגש הכסף' של נתן אלתרמן, הספרו של משה דיין על קברו של רועי רוטברג מנחל עוז, נאמו של מנחם בגין בכיכר מלכי ישראל ערב בחירות 1981, הם דוגמאות אחדות למסמכים מעצבי זהות מסוג זה.¹ מלחמת ששת הימים הולידה לפחות שני מסמכים שניתן להוסיפם לפנתאון המסמכים שעיצבו את הזהות הישראלית לאורך ציר הזמן – שיח לוחמים מכאן, וחשופים בצריח מכאן, הם ספרים המסמלים מגמות שונות שהתפתחו בעקבות מלחמת ששת הימים. במהלך השנים הפכו ספרים אלה למעין תמרורי דרך מיתולוגיים – הראשון הפך סמל לדמות החייל המתייסר, ה'יורה ובוכה', והשני הפך סמל לפולחן הערצת הגנרלים על סממני הרהב, שיכרון הכוח והזלזול באויב אשר התלוו אליו.

דברים שפורסמו על שיח לוחמים עם הופעתו:

י"ח בילצקי: 'אינני מכיר בספרות העולם תעודה כה אנושית, מרתקת כעדות הגלומה בשיח לוחמים'.² חיים גורי: 'המסמך החשוב ביותר עד עתה על המלחמה הזאת [...] ספר זה מספר על סדרת פגישות העשויה לעצב את נשמתו ותודעתו של דור שלם'.³ דן

1 הרבה נכתב על מסמכים אלה ועל היותם מסמכים מכונני זהות. על השפעת 'בעיר ההריגה' של ביאליק ו'יזכור' של כצנלסון ראו, למשל, אניטה שפירא, חרב היונה, תל-אביב 1992, עמ' 63, 144-147. על 'מגש הכסף' של אלתרמן ראו, למשל, דן מירון, מול האח השותק, ירושלים 1992, עמ' 65. על נאום ההספד של דיין ראו, למשל, מרדכי בר-און, 'זיכרונות תש"ח: זיכרון אישי, זיכרון קולקטיבי וחקר "מה שהיה באמת"', גבולות עשנים, ירושלים 2001, עמ' 127. על נאום הבחירות של בגין ב-1981 ראו, למשל, נורית גרין, 'בני אור ובני חושך: נאומי הבחירות של מנחם בגין', שבוייה בחלומה, תל-אביב 1995, עמ' 67-83.

2 י"ח בילצקי, 'שיח לוחמים', דבר, 19.1.1968.

3 חיים גורי, 'על שיח לוחמים', למרחב, 12.6.1968.

בן-אמוץ: 'שיח לוחמים הוא התעודה המזעזעת, המאלפת ביותר שקראתי על ילידי הארץ. נדמה שאין שום עם שיכול היה להקים דור של חיילים כאלה.'⁴ אלי ויזל: 'שיח לוחמים זה ספר גדול מאוד, גדול מאוד, חבל שלא דאגו לתרגם אותו לכל השפות בעולם [...]. עדות עצומה, עצומה מאוד.'⁵ ישעיהו בן פורת: 'זהם רשמו דפים נפלאים, שלא ימושו ולא יימחקו. [...] לא רק ישראל עצרה נשימתה למקרא שיח לוחמים [...] גם העולם שקרא את ה"שיח" בלבוש לוועזי, לא חדל להתפעל ממנו עד היום. רוח הלוחם הישראלי, במיטבו, באה לידי ביטוי נעלה שלא היה כמותו מעולם בדפים אלה.'⁶

ודברים שנכתבו על חשופים בצריח:

איתן הבר: 'הספר הוא הטוב ביותר שקראתי עד כה על מלחמת ששת הימים.'⁷ יגאל ידין: ' [...] תיאורי הקרב הם השיא של הספר. הושג בהם הישג שעוד לא הושג עד עכשיו בכל ספרות המלחמה. [...] מחיתי הרבה דמעות יבשות כשקראתי את חשופים בצריח. [...] חשוב מאוד שהספר הזה יתורגם. ספר כזה בלועזית הוא חלק מן הכוח, המרתיע של צה"ל. הוא מגלה את נשק ההרתעה האמיתי שלנו, לא את הצריחים אלא את אלה שחושפים עצמם בצריח.'⁸ מרדכי בר-און: 'הספר הזה הצטרף לאותם הספרים שאנחנו בצה"ל נצטרך ללמוד אותם כדי שהלוחמים בדורות הבאים יראו מה ניתן להשיג.'⁹ דוד גת: 'אפוס של גבורה. חשופים בצריח הוא אחד המעולים בספרי מלחמות שקראתי אי פעם.'¹⁰ הדה בושס: 'הספר הוא הטוב בספרי מלחמת ששת הימים שנכתבו עד עתה, טוב מכולם לא רק בכתיבתו אלא גם באופיו.'¹¹

לפנינו עשר ציטטות המעטירות שלל שבחים על שיח לוחמים ועל חשופים בצריח. ציטטות אלה הן מדגם מייצג מתוך עשרות מאמרי ביקורת שנכתבו על ספרים אלה. ניתוח מהיר של הפיסקאות הללו מעלה קווי דמיון רבים. שני הספרים זכו לעיטורי כבוד בנוסח: 'ספר המלחמה הטוב ביותר שיצא על מלחמת ששת הימים'¹² ושניהם מוצגים כמסמכים מעצבי זהות דורית וצה"לית שיש לחנך לאורם וברוחם את הדורות הבאים. שני הספרים

-
- 4 דן בן-אמוץ בראיון עם אורי אבנרי, 'מי אתה, דן בן-אמוץ?', העולם הזה, 24.4.1968.
  - 5 אלי ויזל בראיון עם יעקב אגמון, 'אין להשוות בין גרמנים לערבים', הארץ, 28.3.1969.
  - 6 ישעיהו בן פורת, 'בשנה השיבועית לאחר שיח לוחמים', ידיעות אחרונות, 26.9.1973.
  - 7 איתן הבר, 'אדם בין כתלי הפלדה', ידיעות אחרונות, 22.3.1968 (להלן: הבר, אדם).
  - 8 דברי ידין נאמרו ב-11.3.1968 ומצויים על גבי עטיפת ספרו של שבתי טבת, חשופים בצריח, ירושלים מארס 1968 (להלן: טבת, חשופים בצריח), מהדורה שלישית.
  - 9 שם.
  - 10 שם, מתוך כתבת ביקורת בבמחנה, 5.3.1968.
  - 11 הדה בושס, 'סיפור מלחמה מזעזע בפשטותו', הארץ, 26.2.1968.
  - 12 לעיטורים מסוג זה על חשופים בצריח ראו, למשל, זאב שיף, 'חשופים בצריח לשבתי טבת', הארץ, 30.4.1968 (להלן: שיף, חשופים בצריח לשבתי טבת); שמואל שגב, 'עלילות גייסות השריון', מעריב, 15.3.1968 (להלן: שגב, עלילות). לדוגמאות נוספות לשבחים בסגנון זה לשיח לוחמים ראו, למשל, אורי אורן, 'קשה להיות לוחם יהודי', ידיעות אחרונות, 16.2.1968; מאיר פעיל, 'שיח לוחמים', במחנה נח"ל, 1.1.1968.

תורגמו ונרתמו במהרה למלאכת ההסברה הישראלית למען הצג את פניהם היפות של לוחמי צה"ל. מאמר זה מבקש לערוך ניתוח משווה בין שני ספרים אלה, המצביעים על אופן עיבוד שונה לחלוטין לחוויית תקופת ההמתנה וששת ימי המלחמה, ספרים שהפכו לאבן דרך ולמושגי מפתח בשיח הציבורי.

א. דפרסיה – מאניה: מחרדת ההמתנה לשיכרון הניצחון

כדי לעמוד על המאפיינים של שיח לוחמים וחשופים בצריח ועל עוצמת השפעתם יש להזכיר בקצרה את הקונטקסט ההיסטורי שהוביל לכתיבתם: יום העצמאות ה-19 של מדינת ישראל סימן את כניסתה של המדינה לשלושה שבועות מורטי עצבים ורווי חששות הידועים כ'תקופת ההמתנה'. איומי החיסול החוזרים ונשנים של מנהיגי ערב, תחושת 'העולם כולו נגדנו', הדימוי של חולשתו של ראש הממשלה לוי אשכול ('נאום הגמגום'), ההנחה שהמלחמה תגרום לעשרות אלפי הרוגים, המשק הישראלי המשותק, כל אלה יצרו דינמיקה הולכת וגוברת של חרדה. אי אפשר להבין את האופוריה שהשתלטה על המדינה לאחר המלחמה ללא תיאור עוצמת החרדה שקדמה לששת ימי הקרבות. כיום, ממרחק של יותר מארבעים שנה, הרברים נשפטים בצורה שונה ובאופן יותר ביקורתי. מרבית החוקרים כיום מסכימים שמלחמת ששת הימים הייתה מלחמה שאף צד לא רצה בה, שהצדדים נגררו לגלגול כדור שלג שאת תאוצתו כבר לא ניתן היה לבלום. התמונה שהצטיירה אז בציבור הישראלי מקבלת גוונים נוספים בידי החוקרים המנתחים את תרומתם של כל השחקנים בזירה (כולל ישראל) להסלמת המצב עד כדי מלחמה.¹³ אולם המנסה לשקף את אשר התרחש באותם ימי המתנה מורטי עצבים, צריך לנסות ולהיכנס לעולמם של אזרחי מדינה שלגביהם התמונה הצטיירה בצבעי שחור לבן בלבד. את שלושת השבועות שבין יום העצמאות ה-19 לפרוץ מלחמת ששת הימים אפשר לדמות לסיר לחץ שתכולתו הלכה וגעשה. תחושות המצור והחרדה גברו והפכו מוחשיות מיום ליום. החשש משימוש בנשק לא קונבנציונלי, ויותר מכך החשש שנאצר ישתמש בגז על כל הקונטציות ההיסטוריות הכרוכות בכך, העלו את מפלס החרדה לגבהים שלא היו מאז קום המדינה והולידו תחושות של סכנת השמדה ושואה נוספת. אורי רמון, מפקד גרוד מילואים שלחם בקרבות השריון בעמק דותן (אחיו הצעיר עוזי נהרג בקרבות ירושלים) היטיב לתאר תחושה זו:

13 לאחרונה יצאו שלושה ספרים שעוסקים בסוגיות אלה: עמי גלוסקא, אשכול, תן פקודה, תל-אביב 2004; מיכאל אורן, שישה ימים של מלחמה, תל-אביב 2004; תום שגב, 1967: והארץ שינתה את פניה, ירושלים 2005. על המלחמה שאף צד לא רצה בה ראו, שמעון שמיר, 'מקורה של ההסלמה במאי 1967: טענת "האיום" הישראלי', בתוך: אשר ססר (עורך), שישה ימים – שלושים שנה, תל-אביב 1999, עמ' 56. ראו גם אשר ססר, 'הקדמה', שם, עמ' 7; שלמה אבינרי, 'ממשלת אשכול: בין עוצמה לחולשה', שם, עמ' 165. על תרומת כל הצדדים להסלמת המצב ראו, שם, המאמרים הכלולים בשער השני.

הסיטואציה הייתה מאוד זהה עם זו של ערב השואה. [...] חשנו עצמנו מועמדים להישמד ומופקרים על ידי העולם כולו, [...] אני מעז לומר, שרבים מאתנו, גם אלו שבטחו בניצחון, נשמו אוויר של ערב שואה מתקרבת. [...] אולם לא פחות מאלו פקדה אותנו תחושה חזקה של שוני בנסיבות. של לקח שנלמד במשך עשרים השנים האחרונות. לקח שמסקנתו האחת היא, היה חזק, אמיץ ותוקפן.¹⁴

ישראל שלפני המלחמה הייתה ישראל אחרת. הארץ נזרעה באלפי תעלות ושוחות, שקי חול עטפו מבני מגורים, עם לילה התכססה הארץ בחשכת האפילה, חלונות נעטפו בסרטי דבק, על חנויות רבות נתלה השלט 'סגור לרגל המצב', והישראלים נדבקו למה שהפך למקור המידע המרכזי – הטלנוויזור. בכל מקום, ברחובות, בטנקים שבחזית, בטרקטורים שחרשו בשדות, נראו אנשים מצמידים את אוזנם בדריכות למכשיר קטן ומבקשים לעקוב אחר המתרחש.

ואז, מתוך החשש לאלפי הרוגים, מתוך הצל הקורר של סכנת השמדה מוחשית, הגיחו שישה ימים שעיצבו מחדש את זהותה של החברה הישראלית ואת דמותה. המעבר החד כל כך מחרדה קיומית לידיעות על עוצמת הניצחון, שחרר בבת אחת פרץ אדיר של רגשות שמחה והקלה. אם נשאל לרגע את עולם המונחים הפסיכולוגי, אפשר לראות במה שקרה לישראל את התופעה הפסיכוטית המוכרת של מעבר חד מדפרסיה עמוקה למאניה נטולת מעצורים.

כיום, מנקודת מבט מפוכחת וספוגה בטרומה של מלחמת יום הכיפורים נוטים לבקר ולראות באותם ימים את שורשי הרע לצמיחתה של תופעת 'הישראלי המכוער', על הכוחניות והגסות הכרוכה בה. אולם חשוב להדגיש שעוד לפני השחצנות, פולחן הגנרלים, הזלזול ב'אחר' ומסחור הניצחון, תופעות שעליהן אעמוד בהמשך, היו השמחה וההתרגשות אותנטיות לחלוטין. תחושת צדקת הדרך בעצם היציאה למלחמה, תחושת ההיחלצות מסכנת השמדה, המפגש המרגש עם מקומות טעוני משמעות היסטורית – כל אלה היו תחושות שרחשו בכל שכבות הציבור כמעט, למעט שוליים בעלי מיעוט מספרי

14 אורי רמון, 'המלחמה נמשכת', דברים בכנס מרצים מטעם מנהל ההסברה שהתקיים בבית לוחמי הגטאות, 2.4.1968, עמ' 5, ארכיון אישי – אברהם שפירא. חלקים מההרצאה פורסמו בשדמות, חוב' 34, קיץ תשכ"ט, עמ' 5-12. תחושת ה'לקח' בסגנון 'לא עוד אושוויץ' התפתחה שנים רבות לפני המלחמה. עפר פניגר, צנחן, בן גבעת חיים, שנפל במלחמת ששת הימים, כתב לחברתו ב-1963: 'אני מרגיש כי מתוך כל הזוועה וחוסר האונים, צומח ועולה בי כוח עצום להיות חזק, חזק עד כדי דמעות, חזק וחד כמו סכין, שקט ואיום, כזה רוצה אני להיות! אני רוצה לדעת ששוב לא יביטו עיניים תהומיות מאחורי גדרות חשמל! הם לא יביטו כך רק אם אהיה חזק. אם נהיה כולנו חזקים! יהודים חזקים וגאים! לעולם לא להיות מובלים שוב לטבח'. אברהם שפירא (עורך), שיח לוחמים, בהוצאת קבוצת חברים צעירים מהתנועה הקיבוצית, [חמ"ד] פברואר 1968 (להלן: שפירא [עורך], שיח לוחמים), הדפסה שנייה, עמ' 167. המכתב נכלל גם בספר הזיכרון לעופר פניגר, העולם היה בתוכי, תל-אביב 1972.

זניח באותה תקופה. מדינה שלימה פרקה מעצמה שעות של חרדה מרוטת עצבים ונסחפה במחול ניצחון משכר.

עוצמתו הסוחפת של הניצחון הנביטה במהרה את זרעי הרהב והזלזול. הארץ החלה להיספג באווירת שיכרון חושים של מנצחים: אלבומי ניצחון צצו כפטריות לאחר הגשם, אלופי צה"ל נעטפו בהילת גיבורים והפכו ל'סלבריטיז' מבוקשים, המפגש עם 'ערי האבות' בכלל ועם ירושלים המזרחית בפרט החל להנכיט את ניצני המשיחיות האקטואלית ותחושת מלכות הבית השלישי, ספרי בדיחות שחצניות על פחדנות הערבים ועליבותם הפכו לרבי מכר וישראל נשטפה בגל אדיר של טיולים למקומות הכבושים (או המשוחררים).

הרצון לאחוז בכל רגע מרגעי הניצחון הוליד גל ממוסחר של מזכרות מלחמה: מחזיקי מפתחות, צלחות, ספלים, שעונים מעוטרי תמונות גיבורי הניצחון – משה דיין ויצחק רבין, משחקי מלחמה לילדים כגון 'משחק הניצחון', ספרוני בדיחות, תקליטים, ספרי מלחמה, סרטים ועוד היד נטויה. לצורך המחשה, אעמוד בקצרה על שני מבעי שיכרון דומיננטיים: אלבומי הניצחון וספרי הבדיחות. אלבום הניצחון, אלבום המלחמה תשכ"ז, אלבום מלחמת הניצחון תשכ"ז, צה"ל בגבורתו, מלחמת הגאולה והשלום, מקונטרה לתעלה, הניצחון הגדול בתמונות, ששת ימי הניצחון תשכ"ז, מלחמת 4 הימים, מלחמת מאה השעות, מהווים רק רשימה חלקית מתוך מבול האלבומים שהציף את המדינה. חלק ניכר מהם לווה בהסברים בשלוש שפות: אנגלית, צרפתית, עברית. בעזרת הכתוביות שליוו את התמונות אפשר לראות כיצד חדרה תחושת שיכרון הכוח והזלזול באויב לתודעת הציבור. להלן כמה 'פניני חכמה': תמונת חייל ישראלי חולץ נעליו לוותה בהסבר הבא: "בצה"ל חולצים נעליים לא לצורך נסיגה אלה לשם טיפול ביבלות [...]".¹⁵ למול זוגות נעליים נטושות: [...] במלחמה זו ניצחו החיילים המצריים ב... ריצה קלה למרחקים ארוכים. הם הותירו אחריהם אלפי זוגות נעליים.¹⁶ תמונה של ערימת נעליים בחולות סיני עם הכיתוב הבא: 'אינם רגילים לנעליים. במקומות רבים בסיני נמצאו ריכוזי נעליים, סימן לבריחה. החייל המצרי אינו רגיל לנעול נעליים, בעוד שליטיו מבקשים להדריכו בשיגור טילים'.¹⁷ תמונה נוספת של ערימת נעליים במדבר ולידה כתוב: 'הם לא נכנסים לקרב [...] הם (הטייסים הערבים) בורחים במהירות על קולית'.¹⁸

שיכרון הכוח והזלזול באויב לא נשאר נחלת אלבומי הניצחון בלבד. חיוכי ניצחון, כל בדיחות מלחמת הניצחון, כל בדיחות נאצר הם כמה ספרוני בדיחות תפלות, גזעניות וולגריות שיצאו לאור לאחר המלחמה, שבאמצעותם אפשר להבין את עוצמת התופעה. להלן דוגמאות מעטות מתוך הספר כל בדיחות מלחמת הניצחון: "צר לי עליך", הפטירה הנעל בתמימות לעבר החייל המצרי; 'מוסטפה, האם תעלת סואץ רחוקה? שתוק מוחמד

15 יצחק גוטטר (עורך), צה"ל בגבורתו, תל-אביב 1967.
 16 אהוד ירקוני (עורך), מלחמת 100 השעות, תל-אביב 1967.
 17 נפתלי ארבל (עורך), מלחמת ששת הימים, תל-אביב 1967.
 18 ס"ש עדי (עורך), המלחמה לשלום, תל-אביב תשכ"ז.

ותמשיך לרוץ.¹⁹ מתוך הספר חיוכי ניצחון: 'לאחר לקח מלחמת ששת הימים מנסים להחדיר לאוניברסיטאות במצרים שיטת לימוד חדשה [...] תורת האידיוטיזם'; 'בחקר שנערך התברר שבזמן הקרבות כל חייל מצרי שנתקל בישראלי "עשה במכנסיים!!!" דבר זה פגם ביעילותו של הצבא המצרי – ולכן הוחלט עתה על שיעורים מיוחדים שייקראו: "מי הוא החייל הישראלי!" השיעורים ייערכו בבתי שימוש!!!'.²⁰ מתוך הספר כל בדיחות נאצר: 'באלו צעדים תנקוט אם תראה חייל ישראלי מזוין?' שאל המדריך בבסיס האימונים. 'גדולים ומהירים עד כמה שאפשר' – ענה החייל; 'אבו ג'ילדה יושב באחד ממחנות הצבא המצרי, מוליך עט על גבי הנייר ולשונו משתרבת מפיו מרוב מאמץ. "אבו ג'ילדה" שואל אותו אחד מחבריו – "מה אתה עושה?" "כותב מכתב לאחי" עונה אבו ג'ילדה. "מכתב? הרי אתה אינך יודע לכתוב!" "זה לא חשוב" אומר אבו ג'ילדה – "אחי ממילא לא יודע לקרוא".²¹

לאחר השטף הגדול של ספרים, אלבומים וספרי בדיחות, החלו גם, אמנם בצנעה, להישמע דברי ביקורת ראשונים על 'מלחמת האלבומים' או 'האלבומידה'.²² במאמר תחת הכותרת 'איזה מלחמה נחמדה', כתבה סילבי קשת:

אם ניצלה הארץ במלחמת ששת הימים מטילי האויב שלא שוגרו, עתה אין מנוס לאזרח תמים וחסר הגנה מהפגזה בלתי פוסקת בארטיילריה כבדה וקטלנית, הממטירה באש שטוחת מסלול ספרים, אלבומים, תקליטים וחוברות בדיחות על המלחמה. [...] בפאתוס זול, שטחי ובלתי הוגן: בפריטה חסרת כוונה על נימיו הרגשיות ביותר של הקורא, בתשפוכת מילולית מצופה וולגאריות שובינסיטית, מטילים ליטראטורים ומו"ליהם פצצות של שומן, והכל בצניניות התהומית ביותר. לעשות מקסימום כסף במינימום זמן.²³

סיר הלחץ והחרדה של תקופת ההמתנה, עוצמת הניצחון שאיש לא ציפה שיסתיים תוך שישה ימים וסממני האופוריה שהתפתחו לאחריו, כל אלה היוו את התשתית לעיבוד הכל כך שונה לספרים שבהם עוסק מאמר זה.²⁴

19 יצחק חייק, כל בדיחות מלחמת הניצחון, תל-אביב תשכ"ז.

20 ארנון דרר (עורך), חיוכי ניצחון, מבחר מצוין של בדיחות שלא ישכחו לעולם, [...] (חמ"ד) תשכ"ז.

21 אורי, שרגא ואמנון (מלקטים ועורכים), כל בדיחות נאצר, תל-אביב 1967.

22 לכינויים אלה ראו, א' כנרתי, 'מלחמת האלבומים', למרחב, 29.9.1967.

23 סילבי קשת, 'איזה מלחמה נחמדה', הארץ, 13.10.1967. לביקורות נוספות על 'תרבות האלבומים' ראו, חיים באר, "השלום העברי" של יונתן רטוש, שם, 27.10.1967; רות אלמוג, 'המבול שאחרי הרעמים', שם, 4.8.1967.

24 לפירוט מאפייני החרדה והאופוריה שהוצגו כאן ראו, אלון גן, השיח שגווע? 'תרבות השיחים' בתנועה הקיבוצית כניסיון לגיבוש זהות מיוחדת לרוד השני בקיבוצים, עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב 2002 (להלן: גן, השיח שגווע), עמ' 65-83.

ב. נסיבות הולדתו של חשופים בצריח

שבתי טבת נולד וגדל לתוך מסגרות החברות של בית מדרשה של תנועת העבודה שטיפחה את דמות הצבר כקוד ההתנהגות המצופה.²⁵ הוריו היו מחלוצי העלייה השלישית, והוא היה בוגר שני מוסדות חינוך מיתולוגיים: 'בית החינוך לילדי עובדים' בתל-אביב ולאחר מכן 'המוסד החינוכי של השומר הצעיר' במשמר העמק. טבת הספיק לכתוב בעיתון משמר (שהיה לאחר מכן לעל המשמר) ולאחר שירות קצר בגדוד השלישי של הפלמ"ח היה לסגן עורך העיתון הצבאי במחנה. בשנת 1950 הצטרף להארץ ובמהרה היה לאחד מהעיתונאים המרכזיים והכולטים בו.

כאמור, מיד לאחר המלחמה הוצפה ישראל בגל ממוסחר של מחזיקי מפתחות, משחקי ילדים, אלבומי ניצחון, תקליטים, ספרי בדיחות, סרטים ועוד. ל'חגיגה' זו הצטרפו במהרה גם ספרי מלחמה רבים שרובם נכתבו במהירות הבזק. אביעזר גולן כתב את ספרו שישה ימי תהילה תוך 22 ימים. אלי לנדאו כתב את ספרו ירושלים לנצח תוך שבוע ימים. הגדיל לעשות אריה אבינרי, שספרו היום הקצר ביותר נכתב תוך ארבעה ימים בלבד.²⁶ איתן הבר כינה תופעה זו בשם 'מלחמת הספרים', וקונן על כך 'שכמעט כולם נכתבו בשטחיות והוצאו לאור בחיפזון כדי להגיע במהירות הגדולה ביותר אל מספר הקוראים הרב ביותר. סופרים וספרים "נלחמו" על ליבו ועל כיסו של הקורא הישראלי שגילה אחר המלחמה להיטות בלתי רגילה לכל סיפור גבורה'.²⁷

טבת טוען שהוא לא חשב להוציא ספר בעקבות המלחמה, אך עורך הארץ, גרשום שוקן, 'לחץ' עליו לעשות זאת ונתן לו חופשה לצורך כתיבת הספר.²⁸ בניגוד ל'ספרי הבזק' שיצאו מיד לאחר המלחמה, בחר טבת לערוך מחקר יסודי שנמשך שבעה חודשים. במהלכם הוא ראיין אנשים רבים וניסה להתחקות אחר התפתחותו של חיל השריון בצה"ל בכלל ותפקודו במלחמת ששת הימים בפרט. חלק ניכר מהביקורות שנכתבו על ספרו של טבת ציינו לחיוב את מחקרו היסודי והערכה לסירובו להצטרף לבלויץ 'מלחמת הספרים' שיצאו מיד לאחר המלחמה.²⁹ כך תיאר טבת את נסיבות הולדתו של חשופים בצריח:

זמן קצר לאחר שנאצר חסם את מרצי טיראן, נשלחתי על ידי יחידת דובר צה"ל לאוגדת הפלדה וממנה לחטיבה 7. עימם עשיתי את כל תקופת ההמתנה והמלחמה. באתי לאוגדה ולחטיבה מן העורף המפוחד בכלל, ומן העורף העיתונאי המפוחד שבעתיים. בלי הפחד הזה, אי אפשר להבין את חשופים בצריח. הספר הזה היה בעיקרו אנחת רווחה לתגלית ה"בלתי

25 על המשמעות הנגזרת מעובדה זו אעמוד בהמשך בניתוח ההבדלים בין שני הספרים.

26 שרגא הר גיל, 'אחרי מכול ספרי המלחמה', מעריב, 10.11.1967.

27 הבר, אדם.

28 יאיר שלג, 'יושב בפעמון צלילה, משקיף על ההיסטוריה', ראיון עם שבתי טבת, כל העיר, 7.1.1994 (להלן: שלג, יושב בפעמון).

29 ראו, למשל, שגב, עלילות; שיף, חשופים בצריח לשבתי טבת; הבר, אדם.

מתמוטטים" באוגדה ובחטיבה 7, ובאותה נשימה, גם הבעת תודה להם ולעוז רוחם.³⁰

באותו ראיון חשף טבת את האירוע שגרם לו לבחור בכותרת הספר: 'בג'ראדי, הסוער מאש ועופרת, הסיר גורודיש³¹ את הקסדה מעל ראשו, כדי להפיח בחיילים אי פחד מהאש. מכאן נטלתי את שם הספר, חשופים בצריח'. בראשית שנת 1968 יצא הספר לאור ומהר מאוד היה לרב מכר, זכה לשבחים רבים והחל לקנות לו מקום של כבוד בפנתאון ספרי המלחמה שהפכו למקור השפעה ועיצוב זהות, ספר שדורות של חיילים בשריון חונכו על מסריו.³²

חשופים בצריח עוסק בחלקו העיקרי בתיאור קרבות השריון במהלך המלחמה. הספר מתמקד בעיקר בקרבות שנערכו בסיני על ידי 'אוגדת הפלדה' של ישראל טל (טליק) בתוספת סקירה תמציתית יותר של קרבות השריון ברמת הגולן. טבת לא הסתפק רק בתיאור קרבות חיל השריון. ספרו מרחיב את היריעה ומציג מעין סקירה היסטורית על התפתחות חיל השריון. הספר מתאר את ניסיונות מפקדי הגיס לשפר את ביצועי החיל ואת דימויו, את המאבק להחדרתם של כללי משמעת קשוחים תוך עימות קשה עם האתוס הפלמ"חניקי שבזו לנחיצותם של כללים אלה, את תחושת הנחיתות של החיל למול היוקרה והזוהר שהיו לצנחנים, ואת מאבקם של מפקדי החיל למצב את השריון ככוח ההכרעה העיקרי של צה"ל.

מבחינת הסוגה הספרותית הספר הוא מעין מיזוג בין רומן היסטורי-דוקומנטרי לכתבת תחקיר עיתונאית. לתיאור הקרבות מגיע הקורא לאחר שערך כבר 'היכרות' עם גיבורי הספר, שחלקם ימותו 'חשופים בצריח' במהלך המלחמה. כך נוצרת אמפטיה וקירבה בין תיאורי הקרב לגיבורים שכבר הספקנו להתוודע למשפחותיהם, לשאלותיהם ולמצוקותיהם. אך אף על פי שהספר פותח צוהר לעולמם האזרחי של גיבוריו, טבת הקפיד לעשות זאת בשפה 'צברית' המתרכזת במעשים ומשאירה לקורא את העיבוד הרגשי המתלווה למעשים אלה. שפת הספר היא תיאורית ומאופקת, ומסתייגת במופגן מהוספת תיאורים רגשיים לרצף ההתרחשויות המתואר. דומה שאחד הגורמים העיקריים להצלחתו העצומה של הספר והיותו לרב מכר שהודפס במהדורות רבות ותורגם לשפות זרות היה אותו מיזוג בין סיפוריהם הפרטיים של החשופים בצריח לבין תיאור 'היסטורי' של מהלכי הקרבות שבהם הם לקחו חלק.

30 סימה קדמון, 'חשופים בצריח פרק ב', מעריב, 5.6.1992 (להלן: קדמון, חשופים).
 31 גורודיש, שמואל גונן – מפקד חטיבה 7 שלחמה בסיני. על גורודיש ועל 'פולחן גורודיש' ראו בהמשך.
 32 על עוצמת השפעתו אעמוד בהמשך. לצורך המחשת טענה זו אצטט את דברי אורי אור, אחד מגיבורי הספר שאמר: 'הספר הזה תרם המון. דורות חונכו עליו'. קדמון, חשופים.

ג. נסיבות הולדתו של שיח לוחמים³³

בתוך המולת הניצחון המשכרת חזרו החיילים לביתם, מתקשים לעכל את המעבר מחרדת ההמתנה לעוצמת הניצחון, וחווים את כאב השכול הצורב – את אובדנם של חבריהם הטובים. חלקם חש שהילולת הניצחון דחקה לשוליים את מחירו הנורא של השכול. מתוך 679 חללי מלחמת ששת הימים, כ־165 היו מהתנועה הקיבוצית, כלומר 25 אחוז מהם היו בניה של תנועה שמנתה באותה עת פחות מארבעה אחוזים מאוכלוסיית המדינה.³⁴ התנועה הקיבוצית, יותר מכל גורם אחר, נחשפה לא רק לעוצמת הניצחון אלא גם (ואולי בעיקר) למחירו הקשה – מחיר השכול.

דב צמיר, מזכיר הפנים של איחוד הקבוצות והקיבוצים, פנה לעמוס עוז, אז סופר צעיר ומורה לספרות בקיבוצו חולדה, ולאברהם שפירא (קיבוץ יזרעאל), מייסד ועורך כתב העת שדמות שהיה לבמה רוחנית מרכזית ומשמעותית בעיצוב זהותם הרוחנית של בני דור ההמשך בקיבוצים, וביקש מהם למצוא דרכים לפרוץ את מועקת השתיקה הכבדה שרעמה בקרב החיילים. שניהם ניסו ללא הצלחה למצוא דרכי מבע לאווירה המיוחדת שאותה קלטו מהלוחמים שהשתתפו בקרבות. כל אחד מהם סבב במשך כמה שבועות בין חברים שונים משלוש התנועות, ואיש לא ידע להסביר את מהות ההוויה החרישית והכמו־סתומה הזו. שפירא כבר התיימשך ושב לקיבוצו לקטיף האגסים, כאשר עוז הציע לו להצטרף לניסיון להקליט שיחה עם כמה חברים מקבוצת גבע. עוז ושפירא ציפו להיתקל במעטה הקשיחות העצורה המאפיין את בני הקיבוץ וכאלה היו ציפיותיהם גם משיתוף הפעולה של המשתתפים. להפתעתם, עם הפעלת מכשיר ההקלטה כאילו נפרץ איזה סכר סמוי ופרץ שטף של רגשות, של מחשבות ושל חוויות מלחמה. כך נולדה השיחה הראשונה מתוך שיחות רבות שהתקבצו יותר מאוחר לקובץ שיח לוחמים. הצלחתה של השיחה בגבע הולידה את הרצון לקיים שיחות מסוג זה בקיבוצים נוספים. החברים שרתמו שפירא ועוז להנחיית השיחות היו משתי קבוצות: אנשים שהיו קשורים לשדמות שאותו ערך אברהם

33 תיאור הדרך לשיח לוחמים מבוסס על המקורות הבאים: 'ניב לדור שותק', דברי אברהם שפירא בראיון עם אורה ערמוני, הקיבוץ, 5.6.1997 (להלן: ערמוני, ניב); יאיר שלג, 'סבלנות המחנך', ראיון עם אברהם שפירא, כל העיר, 24.2.1995; הרצאת אברהם שפירא בקיבוץ גן שמואל בערב לציון עשרים שנה לשיח לוחמים, 28.5.1987, ארכיון אישי אברהם שפירא (להלן: שפירא בגן שמואל); ראיונות של המחבר עם אברהם שפירא, עמוס עוז, עמרם הישראלי, יריב בן-אהרון, מוקי צור, שלומית טנא, אבישי גרוסמן, עלי אלון, גד אופז, מרדכי בר-און, רחלי בר-דוד.

34 אריאל רנן, '4% באוכלוסייה ו-25% מהנופלים', דבר, 7.11.1967. הנתונים על מספר הנופלים בתנועה הקיבוצית לקוחים מחוברות ההנצחה שהוציאו התנועות: בדרכס: חברי 'איחוד' שנפלו במלחמה, [חמ"ד] 1968; אשר נפלו במלחמה: חללי 'הקיבוץ המאוחד', [חמ"ד] 1968; 53 מהם: חללי 'הקיבוץ הארצי' במלחמת ששת הימים, [חמ"ד] תשכ"ז. בחוברות ההנצחה מופיעים גם חללים שנהרגו לאחר המלחמה בתקופת מלחמת ההתשה. לצורך סיכום מספרי כללתי רק את החיילים שנהרגו במלחמת ששת הימים. האוכלוסייה בקיבוצים מנתה ב־1967 כ־83,000 נפש שהם שלושה אחוזים מכלל אוכלוסיית ישראל, 3.5 אחוזים מהאוכלוסייה היהודית. שנתון סטטיסטי לישראל 1968, נובמבר 1968, כרך 19, עמ' 24.

שפירא החל מראשית שנות השישים,³⁵ וצעירים מהקיבוץ הארצי שכתבו בעיקר בחותם, ביטאון החטיבה הצעירה של תנועה זו.³⁶ היו שיחות מעמיקות והיו שיחות רדודות. היו שבחרו להישאר ברובד השכלי והיו שנתנו ביטוי לכאבים ולמצוקות. אך המאפיין המרכזי שהמשיך להפתיע את יוזמי השיחות בכל פעם היה היענותם ונכונותם של המשתתפים לדבר ואולי אפילו לפרוק מעליהם את חוויות המלחמה. 'לחצנו על כפתורי הטייפים והלבה פרצה', נזכר שפירא.³⁷

התכנים שבהם עסקו השיחות הם שונים ומגוונים. המשווחים דיברו על היבטים רבים הקשורים לחוויית המלחמה: הפחד ודרכי ההתגברות עליו; המעבר ל'מצב אוטומטי' במהלך הקרב; המפגש עם המוות והמעבר המהיר מבחילה לאטימות. רבים עסקו ב'הלם היום השביעי' ובקשיי החזרה לחיי שגרה לאחר המלחמה. שיחות רבות דנו ביחס לערבי כאויב ובדילמות הקשות שנגזרו מהיותך כובש אוכלוסייה אזרחית. קיים עיסוק נרחב בתיאור המפגש עם נופי ארץ התנ"ך וחוויית המפגש עם ירושלים ועם הכותל המערבי בפרט. שיחות אחדות עסקו בחוויות הקשורות לתקופת ההמתנה ובזיקות האסוציאטיביות שנוצרו בין תקופה זו לתקופת השואה.

בניגוד לחשופים בצריח, שיח לוחמים לא היה ספר ש'נכתב' אלא ספר ש'דובר'. עורכי הקובץ הכניסו ל-283 עמודיו אוסף של חוויות, שתיקות וגמגומים שבכוונת מכוון לא עברו כל תהליך של עיבוד סגנוני ועריכה לשונית (למעט שיקולי צנזורה). לכן, מעצם עובדה זו הוא אינו ספר בעל דעה וסגנון אחידים; כל אחד וסגנון דיבורו, כל אחד ועיתוי שתיקותיו.

כאשר הסתיימה מלאכת העריכה בניצוחו של אברהם שפירא התקיים דיון על שם הספר. עמוס עוז הציע לקרוא לספר 'עד גבול הדומייה', וכך הוא נקרא בפרסומים הראשונים לקראת הוצאת הקובץ.³⁸ אחר כך קיבלו העורכים את הצעת אבא קובנר לקרוא לספר 'שיח לוחמים' תוך הוספת כותרת משנה שהציע עמוס עוז: 'פרקי הקשבה והתבוננות'.³⁹ כך, בשקט וללא יומרות, יצא הקובץ לאוויר העולם. על לוחות המודעות בקיבוצים נתלתה הרשמה לקבלת הקובץ (במחיר שלוש ל"י), ועל גבי ההרשמה נכתב הסבר קצר:

35 לקבוצה השתייכו אנשים כגון: עמרם הישראלי (גבעת חיים איחוד), יריב בן-אהרון (גבעת חיים מאוחד), מוקי צור (עין גב) וגיורא מוסינון (נען).

36 לקבוצה זו השתייכו אנשים כגון: מנחם שלח (משמר העמק), שלומית טויב (מסילות) וברכה דלמצקי (ברעם). בקיבוץ הארצי קראו לעיתונאים הצעירים דאז 'נערי צלאל', על שמו של בצלאל לב מייסד ועורך חותם.

37 שפירא בגן שמואל.

38 ראו, למשל, 'עד גבול הדומייה', איגרת לחברים, 25.10.1967; 'עד גבול הדומייה', בקיבוץ, 1.11.1967. בעלון עין החורש, 1.1.1967, נכתב: 'צוותא מזמינה: ערב המוקדש לקובץ 'על סף השתיקה'".

39 שפירא בגן שמואל.

[...] עיקרו של הקובץ – פרקי התבוננות והאזנה לעצמנו – לדור שפשט עכשיו את בגדי המלחמה. ביקשנו לדובב יחידים וקבוצות קטנות מבני הקיבוצים, מבני הדור אשר עמד באש המלחמה הזאת. [...] מעבר לכל הקולות ניסינו להקשיב לדממה שבין המילים. [...] הופתענו מגילוי הלב ומהפתיחות שבשיחות. [...] הקובץ יופיע כפרסום פנימי ולא נפיץ אותו מחוץ לתנועה הקיבוצית.⁴⁰

באוקטובר 1967 (תשרי, תשכ"ח) יצאה לאור המהדורה הראשונה ב־12,000 עותקים שחולקו לקיבוצים. לאחר מכן הלכה וגברה הדרישה לפרסם את הקובץ במהדורה פומבית לכלל הציבור ובעקבות כך יצאה במאי 1968 המהדורה השלישית כמהדורה פומבית עם שינויי נוסח קלים בעקבות דרישות הצנזורה.

שיח לוחמים שימש קוטב אלטרנטיבי לתרבות אלבומי הניצחון. אנשי רוח ועיתונאים העטירו עליו שבחים וראו בו 'תעודה ייחודית לנפשו של דור'. עשרות מאמרי ביקורת נכתבו עליו, משרד החוץ השתמש בו כתעמולה להצגת פניו היפים של הלוחם הישראלי למול ההתקפות ההולכות וגוברות על ישראל הכובשת. הקובץ הפך לרב מכר ותורגם לאנגלית, לצרפתית, לגרמנית, לשוודית, ליידית ולספרדית. משרד החינוך, צה"ל ותנועות הנוער השתמשו בקטעים מן הספר לצורך תכניות הדרכה. בארץ ובחו"ל הוצגו הצגות על בסיס השיח, הרדיו (שבאותה תקופה זכה לאחוזי האזנה עצומים) הקדיש לו תכניות ובהן הוקראו קטעים מהקובץ. עורכי הקובץ לא ציפו לתגובה ציבורית כה חזקה. מה שהחל כניסיון מהוסס להקנות הד לקולות השתוקים של הלוחמים, הפך תוך שבועות אחדים, מבלי שהתכוונו לכך, למעין מניפסט דורי. הביטוי 'רוח שיח לוחמים' הפך למושג שגור ושימש מוקד לוויכוחים רבים על דמותו של הדור בכלל ועל דמות בן הקיבוץ בפרט.

ד. עוצמת ההשפעה וקווי דמיון

למרות השוני העצום בין שני ספרים אלה כדאי לעמוד על המשותף לשניהם: שני הספרים זכו לתפוצה עצומה: חשופים בצריח נדפס ב־14 מהדורות ונמכר ב־85,000 עותקים.⁴¹ שיח לוחמים נדפס בחמש מהדורות וזכה לתפוצה של למעלה מ־95,000 עותקים.⁴² גם שבתי טבת וגם עורכי שיח לוחמים לא האמינו שספריהם יזכו לתהודה ולתפוצה כה גדולות. בריונות שהתקיימו אתם הם מדגישים את ממד ההפתעה המוחלטת מעוצמת התגובה על ספריהם.⁴³ עוצמת התגובה הציבורית על שני הספרים הולידה במשך השנים

40 'שיח לוחמים – פרקי הקשבה והתבוננות', חוזר הרשמה שנשלח לכל הקיבוצים. ארכיון האיחוד, חולדה, אגף צעירים ונוער, תיק 10/400. הדגשה במקור.

41 שלג, יושב בפעמון.

42 ערמוני, ניב.

43 קדמון, חשופים.

רצף של מאמרים שביקשו להתחקות אחרי גיבורי הספרים לאורך ציר הזמן. כותרות כגון 'שיח לוחמים פרק ב',⁴⁴ 'חשופים בצריח פרק ב',⁴⁵ הן רק דוגמה אחת מתוך אוסף מאמרים רטרוספקטיביים שנכתבו על ספרים אלה לאורך השנים.

עוד לפני שנפנה לעיסוק בעוצמת השפעתם מן הראוי להצביע על המרחק (לעתים אפילו המרחק הרב) בין התדמית לתוכן. בזיכרון הקולקטיבי נחרט שיח לוחמים כביטוי לדמות 'היורים ובוכים' לאותם 'פי נפש מתייסרים' המלקים את מצפונם על האכזריות הנגזרת ממעשה הלחימה. במקביל נתפס חשופים בצריח כמסמל את פולחן הערצת הגנרלים בכלל, ופולחן גורודיש בפרט ובעיקר. אך הקורא את הכתוב בספרים אלה, מזהה, במהרה פער גדול בין הטקסט לדימוי שהודבק לו.

בניגוד לדימוי שדבק בו, שיח לוחמים לא מבטא מגמה אחידה. מכלול הדעות המובעות בספר הוא הרבה יותר הטרוגני מהקו האחיד המיוחס לו כיום בטעות. השיח מבטא את תחושותיהם של כ-140 אנשים. חלקם חיילים וחיילות בסדר, חלקם אנשי מילואים, רובם לוחמים וחלקם חוו את המלחמה בעורף. ואכן, שיח לוחמים לא דיבר בקול אחד. היו שהתרגשו מהמפגש עם ירושלים והיו שהרגישו מנוכרים. היו כאלה שחשו שהם כותבים פרק חדש בתנך והיו כאלה שלא חשו כל קשר רגשי למקומות שכבשו. היו שביטאו הזדהות ואמפטיה עם האויב והיו שביטאו תחושות שנאה ורצון לנקם. אמנם אפשר למצוא השקפת עולם אחידה בקרב עורכי השיח, אך לא בקרב המשתתפים עצמם.⁴⁶

מאז אוקטובר 1973 נתפס הספר חשופים בצריח כאשם בתרומה ממשיית להילת הגנרלים המסנוורת אשר גרמה למלחמת המחדל ביום הכיפורים. הספר נתפס כאחד מזורעי זרעי השאננות השחצנית לאחר מלחמת ששת הימים. בזיכרון הקולקטיבי נחרט קו מקביל בין חשופים בצריח לפולחן הגנרלים. אך כפי שתואר בראשית המאמר, הספר אינו עוסק רק בפולחן הגנרלים. הוא מתאר את קורות התפתחות חיל השריון, בספר מוזכרים גם מחדלים כגון קרב השריון בנוחילה (3.11.1964),⁴⁷ ויציאתו של סמח"ט חטיבה 7 למלחמה ללא מפות.⁴⁸ הספר לא רק מהלל את החדרת כללי 'משמעת הברזל' לחיל אלא מותח גם ביקורת קשה של אחדים מהמפקדים על ניסיון זה.⁴⁹ אך אירועים אלה נדחקו מתודעת הזיכרון הציבורי. חשוב לעמוד על פערים אלה, מכיוון שהם מצביעים על תהליך מעניין: כיצד נסיבות המשתנות עם הזמן מקנות לספר מעמד ודימוי שונה. כיצד הופך ספר או מסמך לסמל המנותק ממחויבות לתכנים הכתובים בטקסט עצמו.

44 רוביק רוזנטל ועמירם כהן, 'שיח לוחמים פרק ב', על המשמר, 13.4.1987.

45 קדמון, חשופים.

46 על ריבוי הקולות של שיח לוחמים לעומת השקפת העולם הערכית של עורכיו ראו, גן, השיח שגוע, עמ' 84-127.

47 טבת, חשופים בצריח, עמ' 84-86.

48 שם, עמ' 176-177.

49 ראו, למשל, את ביקורתו של שמאי קפלן (שנהרג בקרבות סיני) על כללים אלה, שם, עמ' 142-143.

לפער בין הדימוי שנחרט לתוכן מיתוסף גורם מסייע שאפשר לשייכו לשאלה מסקרנת שיש היסטוריונים הרואים בה שאלה לא לגיטימית: השאלה 'מה היה קורה אילו'. שני הספרים עברו צנזורה קפדנית שהשפיעה על חלק מתכניהם. שבתי טבת טען לא אחת שאילו לא הייתה צנזורה לספר הייתה דמותו של גורודיש נצבעת בצבעים אחרים. לגרסתו הצנזורה מחקה תיאורים רבים שעסקו ב'סיפורי ההתעללות' של גורודיש, ו'אז נוצרה דמות יותר חיובית מכפי שהתכוונתי'.⁵⁰ גם שיח לוחמים עבר תהליך של צנזורה פנימית (קטעי שיחות רבות שהעורכים בחרו להשמיט) וחיצונית (קטעים שהצנזור הצבאי דרש להשמיט). אפשר להניח שגם מספרי הצנזור הובילו להעצמתם של הדימויים שנחרטו בתודעה הציבורית ולהחלשתם של קולות וצבעים אחרים. מהשוואה בין תמלילי השיחות לבין מה שהוכנס בשלב העריכה לקובץ מתקבלת תמונה מורכבת יותר. בשיח לוחמים קיבלה דמות היורה והבוכה בולטות גבוהה, אך קריאה של דברי המשוחחים לפני הצנזורה מעלה ריבוי ומגוון של קולות בעלי טון פחות מתייסר ומכלול של פעילויות שהיו צובעות את הקובץ באור (מדויק יותר בחושך) שונה.⁵¹ בהסתמך על פער זה ועל עדותו של טבת שתוארה לעיל אפשר לשער שאילו נכתבו הספרים בתקופה שבה השימוש במספרי הצנזורה היה פחות מהיר, הייתה מתקבלת תמונה שיכלה להקדיר במקצת את האלהתם של גורודיש וחבריו ולתת מבע גם לקולם של היורים ויורים ולא רק ליורים ובוכים. קו דמיון משמעותי נוסף לשני הספרים הן העדויות הרבות לכך ששניהם הילכו קסם על צעירים והיו לגורם משמעותי בעיצוב השקפת עולמם ו/או בבחירת דרכם הצבאית. כך תיאר בן קיבוץ נגבה, אבשלום (אבו) וילן (לוחם בסירת מטכ"ל בשירותו הצבאי ולימים חבר כנסת מטעם מרץ), את המפגש עם שיח לוחמים:

אם יש ספר שאני יכול לומר עליו שהצליח לחדור אל נבכי נשמתו ותרם רבות לעיצוב השקפת עולמי, זוהי החוברת שיח לוחמים. [...] לי הקורא הצעיר, הניזון מילקוטי מעללי גבורה ומשירי הלל לכיבושים ולכוח – התברר לפתע כי יש צד שני, כי מלחמה היא דבר מלוכלך ונטול מנצחים [...] קראתי את הספר ואני תלמיד בכיתה י"א, בנשימה אחת. כשסיימתי התגבשו התחושת והמחשבות לכדי השקפת עולם.⁵²

כשם ששיח לוחמים חדר לנבכי נשמתו של וילן והשפיע על עיצוב השקפת עולמו, כך חשופים בצריח היה לגורם מעצב זהות לאחרים. יובל נריה, שקיבל את עיטור הגבורה בעקבות מלחמת יום הכיפורים, מתאר כיצד קריאת חשופים בצריח השפיעה על נתיב חייו הצבאיים: 'קראתי אותו בשקיקה בגיל 14, ואז עוד לא ראיתי את כל החסרונות שלו.

50 שלג, יושב בפעמון. טענה זו השמיע טבת עוד קודם לכן, אצל קדמון, חשופים.
 51 אבנר (ולטר) איתן היה הצנזור הראשי בתקופה זו. על הצנזורה והפער בין שיח לוחמים הכתוב לשיחות הלוחמים שהיו המסד לקובץ ראו, גן, השיח שגוע, עמ' 104-127.
 52 אבשלום (אבו) וילן, 'הצר השני של הניצחון', הקיבוץ, 16.6.2005.

זה היה המשך ישיר לעלילות "חסמבה" ו"השביעייה הסודית". היה בו אפקט מהמם של עוצמה סוחפת. אחרי שלא הצלחתי להתגייס לסיירת, היה ברור לי שאני מתגייס לשריון בגלל הספר הזה.⁵³

דרך נוספת להצביע על גודל השפעתם וחדירתם לשיח הציבורי הוא השימוש הנרחב שנעשה בכותרות הספרים במהלך השנים. חשופים בצריח ושיח לוחמים הפכו למטבעות לשון שגורים והושאלו לשרות שיח שונים. במשך השנים, בעקבות אירועים או מלחמות, התקיימו ראיונות ושיחות עם לוחמים. אך בעקבות שיח לוחמים שיחות רבות שעסקו בנושא צבאי זכו לפתיח 'שיח'. להלן דוגמאות מספר: 'שיח לוחמים תש"ל', 'שיח לוחמים 1982', 'שיח לוחמים 94', 'שיח לוחמים 2002', 'שיח מפקדים', 'שיח צנחנים', 'שיח שבויים', 'שיח אלופים', 'שיח לוחמות', 'שיח מתגייסים', 'שיח טייסים', 'שיח לוחמים באינתיפאדה', 'שיח שכולים'.⁵⁴

דוגמאות אלה ממחישות כיצד חדר המושג 'שיח לוחמים' לתודעת הציבור וכותרתו הפכה לכותרת נפוצה ומבוקשת. אך המושג 'שיח' לא נשאר תחום בגבולות ההקשר הצבאי בלבד. עד מהרה הוא 'התאזרח' והתפשט לכל מגוון הנושאים האפשריים. להלן רשימה חלקית לצורך המחשה: 'שיח ילדים', 'שיח זקנים', 'שיח גרעינים', 'שיח דואגים', 'שיח נבוכים', 'שיח בין יובלות', 'שיח משוררים', 'שיח אשמים'.⁵⁵ ולקינוח – שיח שבים, ספר שיחות עם חוזרים בתשובה, אשר כמו שיח לוחמים השתמש אף הוא בשיטת השמות הפרטיים: 'משוחחים: עוזיה, אלי, אשר' וכולי.⁵⁶

אותו תהליך, אמנם בתדירות נמוכה יותר, חל גם על חשופים בצריח. גם כותרת זו הפכה לכותרת נפוצה ולביטוי שגור שחרג מעבר לגבולות השיח הצבאי. מושג זה הושאל לשיח הפוליטי: 'ח"כים מתלוננים, נשארנו חשופים בצריח';⁵⁷ לשיח החינוכי: 'חשופים

53 שלג, יושב בפעמון.

54 דליה שחורי, 'מבונקר לבונקר: שיח לוחמים תש"ל', על המשמר, 22.5.1970; 'שיח לוחמים 82', הארץ, 19.11.1982; אבנר אברהמי, 'שיח לוחמים 94', מעריב, 25.3.1994; לילי גלילי, 'שיח לוחמים 2002 ירד למחתרת', הארץ, 18.9.2002; שלומית הר-אבן, 'שיח מפקדים', על המשמר, 14.11.1969; שירה חיים, 'שיח צנחנים', הקיבוץ, 9.6.2005; ג'ון ברולינג, 'שיח שבויים', הארץ, 20.4.1973; דוד פדהצור, 'שיח אלופים', דבר, 23.11.1973; מוסה בר סמך, 'שיח לוחמות', השבוע בקיבוץ הארצי, 25.1.1974; יאיר קוטלר, 'שיח מתגייסים', הארץ, 1.6.1973; לאה ענבל, 'גם טייסים פוחדים', ידיעות אחרונות, 29.6.1990; 'שיח לוחמים באינתיפאדה', הארץ, 12.3.1993; שיח שכולים הוא השם של ביטאון ארגון יד לבנים. ראו, למשל, 'שיח שכולים', מאי 1997, 'שיח שכולים', 1999.

55 יפרח חביב, סיפורו של הספר שיח ילדים, ירושלים תש"ל; מ"ח עמישי, 'שיח זקנים', שדמות, חוב' 38, קיץ תש"ל, עמ' 5; 'שיח גרעינים', יחדיו, חוב' 104, אוגוסט 1968; זאב פרקר, 'שיח דואגים: דעות, עובדות פרשנות', על המשמר, 14.12.1976; יוסי בן-בסט, 'שיח נבוכים', חותם, 29.1.1969; אליהו עמיקם, 'שיח בין יובלות', ידיעות אחרונות, 18.8.1989; רוביק רוזנטל, 'שיח אשמים', השבוע בקיבוץ הארצי, 18.8.1970.

56 משה גרליק, שיח שבים, בני ברק 1995.

57 גדעון אלון, 'הח"כים מתלוננים: נשארנו חשופים בצריח', הארץ, 21.7.2003.

בצריח – ההורים בעיני המטפלים⁵⁸; לשיח המגדרי בצבא: 'חשופות בצריח' (2001);⁵⁹ לשיח הרכילותי: 'חשופות בצריח' (2004);⁶⁰ לשיח האינטרנטי: 'חשופים בצריח' (2005);⁶¹ לשיח המשפטי: 'חשופים בצריח' (2007).⁶²

עוצמת השפעה יכולה להימדד בין השאר גם לפי 'תוחלת החיים' של הספר, נוכחותו בזיכרון הקולקטיבי והשימוש במושגים או דימויים מתוך הספר בשיח הציבורי. הכותרות שהוצגו לעיל מצביעות על כך שבמהלך השנים אנשים המשיכו 'להתכתב' עם הספרים שבהם עוסק מאמר זה.

קו דמיון נוסף המצביע במקביל גם על גודל ההשפעה הוא העובדה שבמהלך השנים הפכו שני הספרים ממושא הערצה למושא ביקורת. אם ב'שש שנות האימפריה' שבין 1967 ל-1973, זכו ספרים אלה לשבחים אין ספור והיו לאבן דרך בעיצוב עולם הדימויים הצה"לי בעיני הציבור, לאחר מלחמת יום הכיפורים ניכר היפוך מגמה. תחושת השבר ועוצמת המחדל גרמו למתיחת ביקורת חריפה על שני הקטבים שאפיינו את התגובות למלחמת ששת הימים. ההלם הנורא גרם לתגובות כנגד 'תרבות האלבומים' וגם כנגד פולחן הווידויים, נוסח שיח לוחמים:

עוד בעיצומה של המלחמה קבענו כי "על המלחמה הזו לא יוציאו אלבומים". עוד לפני הפסקת האש פורסם כי איגוד המו"לים החליט לא לסייע הפעם בהפצת אלבומי מלחמה. [...] אלבומי הניצחון של 67 תרמו, לדעת רבים, לאווירת השאננות ולרוח הרברבנות שפשתה בעם. [...] מו"לים שפנינו אליהם בשאלה השיבו כי הם לא חושבים להוציא אלבומים מפני ש"לקהל כבר נשבר מאלבומים ולא כדאי להוציא. ממילא לא יקנו".⁶³

58 כותרת הזמנה להרצאה העוסקת בילדים עם צרכים מיוחדים. בהזמנה להרצאה נכתב: 'השם של ההרצאה, חשופים בצריח, הוא דימוי, שהגה עדי פרי, כדי לסמל את המאבק ההרואי לפעמים של הורים, ואת התפקיד הפיקורי שלהם בו, שכן עם כל העזרה שהם מקבלים, האחריות היא עליהם, והם בעמדת הפיקוד'. מתוך: <http://www.hebpsy.net/community.asp?id=37&article=341>

59 עידן יוסף, כותרת למאמר באתר 'האייל' העוסק בקשיים של הציונות הדתית עקב שילוב בנות ביחידות הלווחמות. <http://www.haayal.co.il/story?id=644&LastView=#262980>

60 כותרת באתר *ynet* העושה שימוש של תרתי משמע במושג 'חשופות' וכותרת: אתלטיות המשלחת האוסטרלית הפקירו את גופן החשוף לערשת המצלמה בגיליון היוקרתי של מגזין *Black & White*. אליליות אמיתיות. מתוך: <http://www.ynet.co.il/articles/1,7340,L-2944147,00.html>

61 כותרת משנה לכתבה העוסקת בפריצת מערכות המידע בעקבות פרשת הסוס הטרויאני. מתוך: <http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3091872,00.html>

62 הארץ, 11.5.2007. כותרת משנה המביאה את דברי נשיאת בית המשפט העליון דורית בייניש שאמרה בטקס מינוי שופטים: 'אכן, רעי ואחי השופטים החדשים, מצטרפים אתם למשפחת שופטי ישראל בשעה שאינה קלה. כל שופט ושופט, חדש כוותיק, עומד היום על משמרתו חשוף בצריח; נכון למילוי משימתו האחת והחשובה מכל – עשיית משפט צדק'. הדגשה שלי.

63 תמר אבירד, 'בכל זאת אלבומים', מעריב, 8.1.1974. על הוויכוח סביב הוצאת אלבומים לאחר מלחמת

כשם שיצאו נגד 'תרבות האלבומים' ו'חשופים בצריח', כך יצאו נגד 'תרבות הלבטים והשיחים': מוקי צור מספר כיצד זיהה אותו קצין לאחר מלחמת יום הכיפורים ואמר לו: 'הנה הולך הכרך הבא של שיח לוחמים', ומוקי צור נשבע לעצמו: 'לא עוד שיח לוחמים'.⁶⁴ גד אופז, שיחד עם צור היה שותף לחבורה שיזמה את שיח לוחמים, כתב לאחר המלחמה: 'לא התחבטות חטטנית-צדקנית דרושה היום, אלא חיפוש דרך אחראי, [...] עידן הלבטים, כאופנה של יפיפות נפש, חלף גם הוא בסערת המלחמה הזו'.⁶⁵

במהלך השנים ולמרות השוני בין הספרים, שניהם זכו לקיתונות של ביקורת, ושניהם הפכו למעין 'תמרור אזהרה' או 'סדין אדום' בקרב חלקים בחברה הישראלית. כאמור, חשופים בצריח היה לרבים ל'נאשם מרכזי', בהיותו אחד הסוכנים המרכזיים שהעצימו את תחושת השיכון ופולחן הגנרלים. אחד הגיבורים המרכזיים בספרו של טבת, אם לא הגיבור המרכזי הוא שמואל גונן (גורודיש) מפקד חטיבה 7. רבות נכתב על דמותו הטרגית של גורודיש אשר נסק למרומי התהילה בעקבות מלחמת ששת הימים וצלל לעומק התהום של מחדלי מלחמת יום הכיפורים.⁶⁶ מאמר זה אינו עוסק בגורודיש אלא בתרומתו של חשופים בצריח להאלהתו עד כדי כך שרבים מהעיתונאים גרסו שהבעיה המרכזית של גורודיש הייתה שהוא התחיל להאמין למה שכתבו עליו. כך כתב יהודה מלצר על ספר זה:

אלמלא חשופים בצריח והצלחתו המדהימה, ספק אם היה גורודיש, ועימו רבים וטובים, מגיעים אל עיוורון כה גמור. קשה להעלות על הדעת ספר שהביא נזק יותר מכפי שהביא עלינו הספר הזה. כמה חבל שלא בא מישוהו אל גורודיש, אצבע אחת על איזו פסקה שבה הוא מעוצב

- יום הכיפורים ראו גם חנוך ברטוב, 'כן אלבומים', שם, 11.2.1974.
- 64 שלומית טנא, 'שיח לוחמים: 15 שנים אחרי', ידיעות אחרונות, 4.6.1982. סיפור דומה מספר אבישי גרוסמן. גרוסמן מתאר כיצד פגש אותו מג"ד מקיבוץ מזרע במהלך המלחמה ושאל אותו: 'נו אתם כבר כותבים את שיח לוחמים הבא? גרוסמן אומר: 'כבר אז נתפס "שיח לוחמים" כדיבורים לא לגיטימיים. [...] התקופה השתנתה ולא התאימו יותר שיחות נפש שהן תולדה של גילוי רגשות'. אורית ראובני, 'לא יורים ולא בוכים: בעיקר מודאגים', אמצע נתניה, 9.5.1997.
- 65 גד אופז, 'היחלצות לקראת עשייה יוצרת', שדמות, חוב' נג, חורף תשל"ד, עמ' 12. דברים דומים כתב אופז קודם לכן: 'הגיעה עת חשבון נפש. נשאל נא בכנות: מה הייתה "תרומתנו" אנו, הנחשבים חוג "שיח לוחמים", לבוזו הניצחון של "ששת הימים", לאותו כשלון, שהביא עלינו את "מלחמת יום הכיפורים"? לו לא התבשמנו בבושם עצמנו, ביפי-נפשנו אנו? גד אופז, 'שעתה הגדולה של התנועה הקיבוצית', איגרת לחברים, 10.12.1973.
- 66 העיתונאי והסופר אדם ברוך תרם רבות לעיסוק בגורודיש. ב-29.5.1987 הוא פרסם במוסף '7 ימים' של ידיעות אחרונות כתבה רחבת היקף על גורודיש, ששהה באותה עת באפריקה ועסק בכריית יהלומים. כתבה זו זכתה לתהודה רבה ושימשה מאוחר יותר כבסיס להצגתו של הלל מיטלפונקט, גורודיש. 17 שנה לאחר מכן הוציא ברוך ספר בו הוא חוזר לעסוק בדמותו של גורודיש הן בעיניו והן בעיני החברה הישראלית, מה נשמע בבית, תל-אביב 2004 (להלן: ברוך, מה נשמע בבית), הפרק: 'גורודיש: העץ והעצים', עמ' 15-43.

מחדש בספר, אצבע אחרת קצת מתחת לעין שמאל ובמשיכה כלפי מטה, ובטפיחה חברית עוצר בערו – "באמת, שמוליק?"⁶⁷

כשנתיים לאחר מותו של שמואל גונן הציג התיאטרון הקאמרי (נובמבר 1993) את מחזהו של הלל מיטלפונקט, גורודיש. המחזה זכה להצלחה גדולה בארץ ובח"ל ועורר מחדש סערה ציבורית ושיח ערני על הגורמים שהובילו למחדלי מלחמת יום הכיפורים. גורודיש של מיטלפונקט היה לדמות שסימלה את מרבית תחלואי החברה הישראלית בתקופה הנדונה. אך הייתה זו דמות טרגית, מכיוון שלא גורודיש היה הנאשם המרכזי שהועלה על כס הנאשמים. הוא היה תוצר הנסיבות. החברה הישראלית בכלל, 'סופרי ועיתונאי החצר', ושבתי טבת וחשופים בצריח בפרט היו לנאשמים העיקריים ביצירת הגולם שקם על יוצרו.⁶⁸ בראיונות רבים שקיים מיטלפונקט על המחזה הוא חוזר על הטענה שהטרגדיה של גורודיש הייתה שהוא האמין למה שכתבו עליו בחשופים בצריח. בראיון לשוב אביגל אמר מיטלפונקט על הספר: "יש שם קטעים שנתקעו לי בראש כמו קטע תנ"ך שלומדים בעל פה. [...] האלמנט החסמבאי בספר מייפה את גיבוריו [...]. גורודיש שבסך הכול היה שמנמן, קטן וקצר רואי, מתואר כאל יווני. זה ספר על מלחמות האלים כפלכאים [...]."⁶⁹

כשם שחשופים בצריח הועלה על כס הנאשמים בתרומתו לחטא ההיכריס שהוביל למלחמת יום הכיפורים, כך שיח לוחמים הפך להיות לשק החבטות והביקורת של אותם אלה שראו בו סמל לדמות 'היורה והבוכה'. השיחות הרבות שהתקיימו על שיח לוחמים הולידו מושג שייח הפך ברבות השנים למושג מפתח בשיח הציבורי: 'ורים ובוכים'. הקובץ הפך למושג ביקורת כלפי דפוס פעולה המנסה 'ליהנות מכל העולמות', גם לירות וגם ל'בכות', משמע להתייפח ולהתייטר על הקושי והמחיר הכרוכים בפעולת הירי. רבים החלו לתקוף ולבקר את הדינמיקה שבה תהליך ההזדככות של הבכי המטהר מחליף עשייה ממשית כנגד העוול. ביקורת נוקבת על שיח לוחמים כאביו הרוחני של פולחן הזדככות זה מתח בועז עברון:

מה היה שיח לוחמים, המהולל, ככלות הכל, אם לא אורגיה של התפעלות עצמית נרקסיסטית במסווה של "חשבון נפש"? כמה אנו נפלאים, אף על

67 יהודה מלצר, 'מגולח בצריח', חדשות, 24.9.1993. הדגשה שלי. לדוגמאות נוספות של האשמת 'חשופים בצריח' ראו, למשל, אמנון אברמוביץ, 'היום גורודיש לא היה קורא', מעריב, 4.10.1991; 'גורודיש התחיל להאמין במה שכותבים עליו בספרים ובעיתונים'. תמי לוביץ, 'סודי ביותר', מעריב, 1.10.1993; 'אולי גורודיש לא היה מת כתוצאה מהמלחמה, אלמלא נולד בחשופים בצריח, הספר של שבתי טבת שהפך אותו מאלוף למיתוס ולסמל'.

68 על המחזה גורודיש ראו, למשל, עמנואל בר קדמא, 'מותו של גורודיש היה זמני בלבד', ידיעות אחרונות, 19.11.1993; 'ציפי שוחט, 'לא כל כך גדול, לא כל כך אשם', הארץ, 18.11.1993; שבתי טבת, 'הערות אחרות לגורודיש', שם, 10.12.1993.

69 שוש אביגל, 'אלוף שמוליק', חדשות, 19.11.1993.

פי שלחמנו והרגנו: אבל עשינו זאת בלב דואב, על כן "נשאר מצפוננו טהור". ועדות לכך הם "רגישויותינו, ספקותינו, תהיותינו, לבינו".⁷⁰

כאמור, הביקורת על שיח לוחמים ועל תרומתו לכינון 'טקס וידויים מטהר' כתחליף לעשייה החלה לאחר מלחמת יום הכיפורים. במלחמת לבנון הראשונה הלכה והתחזקה ביקורת זו בעיקר מצד התומכים בסרבנות. חיים מינסקי (הראשון שסירב לשרת בלבנון ונכלא ל-28 ימי מחבוש) ראה בשיח לוחמים את סמלה של 'הציונות המתייסרת' והרגיש שחייבים להפסיק את סגנון ה'יורים ובוכים' שעוצב בעקבות שיח לוחמים: [...] למחות ולציית, לציית ולמחות. הביטוי הקלאסי של זה היה שיח לוחמים, בתום מלחמת ששת הימים – היורים ובוכים, יורים ובוכים. 15 שנה אחרי זה אתה חש שאתה מוכרח להפסיק עם זה.⁷¹

יש למקם את המעבר של שיח לוחמים וחשופים בצריח מ'ספרי מופת' לתמרורי אזהרה כחלק מתהליך מוכר שבו מציאות משתנה גורמת לשיפוט מחודש של אירועים, של סמלים ושל דימויים. דומה שהיחס המשתנה לספרים הוא חלק מתהליך כולל של שיפוט מחודש של גיבורי העבר. כשם שקנאי המרד הגדול, מתאבדי מצדה ובר-כוכבא, היו בראשית הדרך לגיבורי העל של המהפכה הציונית ובהמשכה הפכו לסמל לקנאות משיחית דוחקת קץ וממיתה אסון לאומי, כך גם ספרים שהיו למושא הערצה וגיבוש זהות הפכו מקוד התנהגות מצופה לקוד התנהגות מבוקר.⁷²

ה. 'מה עשיתי' לעומת 'מה הרגשתי' כמפגש בין שפות דוריות

למרות קווי הדמיון בין הספרים אפשר לראות בשיח לוחמים ובחשופים בצריח מעין תמרורי דרך בצמתים שהצביעו על נתיבים שונים שבהם צעדה החברה הישראלית לאחר המלחמה. עוד לפני שנפנה לניתוח טקסטואלי, אפשר להצביע על מהות השוני ביניהם באמצעות השוואת המניע והכוונה שעמדו מאחורי שני הספרים. כזכור, טבת מעיד שהמניע המרכזי לכתובת הספר היה הפער בין עוצמת החרדה של 'העורף המפוחד'

70 בועז עברון, 'איך נהנים מכל העולמות', שדמות, חוב' עא, אביב-קיץ תשל"ט. המאמר פורסם במקור בידיעות אחרונות, 8.12.1978. הרקע למאמר זה הוא מאמר בשם 'מונולוג של גז מדמיע', שפורסם בשדמות חוב' סח, חורף תשל"ח, שבו מתאר חייל כיצד הוא וחבריו זרקו רימון גז מדמיע לתוך בית ספר של ילדים.

71 לאה ענבל, 'הקו האדום של הסרבנים', כותרת ראשית, 2.3.1983. דעה דומה פרסם אילן בן-ישראל מקיבוץ ברקאי: 'הגיעה העת להסיק את המסקנות האמיצות והקשות, ולהפסיק ללכת בדרך הישנה של בני הקיבוץ הטובים – להרוג ולבכות, לירות ולילל'. השבוע בקיבוץ הארצי, 8.10.1982.

72 על שינוי היחס לגיבורי העבר לאורך ציר הזמן ראו, למשל, יהושפט הרכבי, חזון, לא פנטזיה: לקחי מרד בר כוכבא וריאליזם מדיני בימינו, ירושלים 1982.

ל'אנחת הרווחה' ולעוצמת הביטחון והגבורה שנסכו עליו חיילי החזית, או כדבריו, תגלית המפגש עם 'הבלתי מתמוטטים'.⁷³

לאחר הפתעתם של עוז ושפירא מהצלחת השיחה בגבע, דומה שנמצאה הדרך לפריצת מעטה השתיקה המעיקה של הלוחמים ונפתח נתיב לניסיון להצמיח ניב ל'דור האילם' ל'דור השותק'.⁷⁴ עמוס עוז ניסח חוזר שנשלח לקיבוצים כרקע מכין לקראת קיום שיחת הלוחמים. לחוזר זה חשיבות רבה, משום שאפשר ללמוד ממנו על הלכי הרוח לאחר המלחמה ועל המגמות והמטרות שהציבו לעצמם העורכים. להלן קטעים מרכזיים מחוזר זה:

לא אלבום ניצחון ולא ילקוט מעללי גבורה, כי אם פרקי הקשבה, שיחה והתבוננות: אם יעלה בידנו לבטא במילים את השתיקות שבין המילים, תהיה זו חוברת של שתיקות. אילו נפל אדם מן המאדים לישראל של עכשיו והיה מנסה לראותה מבעד לעיתוניה ולדברי נואמיה ופרשניה, היה טועה לחשוב שמאשרים אנו כאשר לא היינו מעולם. [...] לא את המזמור הזה אנו מבקשים לשיר. כי המקשיב, שומע עתה מעבר להמון הקולות את קולה של הדומיה. העיתונים צוהלים, הלוחמים שותקים. [...] קיימת מבוכה, יש מועקה, עצבות, ואולי גם הרגשת אשמה. מפני שהחיים חיים בחסד מקרה עיוור, וטובי חברים נפלו בשרירותו של מקרה עיוור. [...] להיות צודקים וחזקים – לא הוכשרנו. [...] אנו מבקשים לדובב אחדים מבני "הדור האילם" אשר עמד באש המלחמה הזאת. לא על הלוחמים, לא בשמם, כי אם מפיהם. [...] לא סיפורי "מה עשיתי" כי אם סיפורי "מה עבר עלי" [...] רבים מדברים בשמנו. [...] אין בכוחנו לדובב דור. יש בדעתנו לדובב יחידים. [...] הן שבנו אחרים משיצאנו. [...]

ננסה לתת ניב לרחשי לבנו. נאזין לעצמנו ולחברינו.⁷⁵

החוזר עומד על מכלול נושאים ושאלות שאתם ניסו שפירא ועוז להתמודד: הניגוד בין שמחת הניצחון למועקת העצבות השותקת של החיילים. 'העיתונים צוהלים. הלוחמים שותקים'; המחאה כנגד פסטיבל אלבומי הניצחון והרצון להביא 'מזמור' אחר; הרצון לדובב את 'הדור האילם', לא בשירת מקהלה אחידה אלא דרך שתיקותיו, מבוכותיו וגמגומיו של היחיד, ומעל לכול הרצון לבטא תחושות ('מה עבר עלי') ולא סיפורי גבורה

73 קדמון, חשופים.

74 הכינויים 'הדור האילם' ו'הדור השותק' חזרו לא אחת בעקבות הצלחת שיח לוחמים להקנות הד לדור שאופיין בשתיקתו. ראו, למשל, 'בני דור הלוחמים, המכונה "הדור האילם"', "הדור השותק" (שיח לוחמים, עמ' 282), אצל חים חרמש, 'הלם הדור האילם', איגרת לחברים, 24.1.1968.

75 החוזר פורסם בשדמות, חוב' 27, סתיו תשכ"ח, עמ' 127-128. לא צוין שם הכותב, אך עמוס עוז הוא שכתבו. הרגשות שלי.

(מה עשיתי). חוזר זה ועדות טבת על התפעמותו מ'הבלתי מתמוטטים' מהווים מעין מפתח להבנת אופן העיבוד השונה כל כך בשני הספרים לאירועי ההמתנה והמלחמה. בעוד הראשון ביקש 'להביע תודה לעוז רוחם' של הלוחמים,⁷⁶ חיפש השני את 'השתיקות שבין המילים'.

על השוני בין שני הספרים אפשר לעמוד כבר בעמודי הפתיחה: טבת בחר לפתוח את ספרו בנאום מפקד העוצבה לקראת היציאה לקרב. שיח לוחמים נפתח בדברי יריב בן-אהרון. הראשון כולו ביטחון, כוח ועוצמה, השני כולו מועקה, גמגום ומבוכה. 'לרסק', 'לעקור', 'למעוך', 'למגר' הן המילים הדומיננטיות בפקודה. 'זעזוע', 'ייסורים', 'תהיות', הן מעין מוטיב חוזר בהרהורי יריב בן-אהרון. כאן מקצב תופי המלחמה והדם: 'היום נצא לרסק את היד שנשלחה לחנוק את צווארנו ... בדם, באש ובברזל נעקור מלבו הפעם את המזימה הזאת'.⁷⁷ וכאן מנגינת מבוכה מגומגמת: 'מתוך הזעזוע הבראשיתי נבקע מעיין של תהיות [...] המשפטים המגומגמים קמעה, המגששים, הם יעידו כמאה עדים על דור זה'.⁷⁸ כאן עוצמתו המאחדת של גוף ראשון רבים: 'היום נצא, אנחנו מזנקים', 'נעקור מלבו', ומנגד ספקות ותהיות של יחידים: 'למילים שבקובץ אין לחן – אלה מילים אישיות מאוד, מקוטעות, כמוסות'. זהו אם כן הפרולוג – שני חלונות פותחים צוהר כניסה לקורא. האחד מזמינו במרש מלחמה סוער של דם ואש רווי ביטחון ועוצמה: 'היום יכיר מדבר סיני את תנופתה של עוצבת הפלדה והארץ תרעד תחתיה'. והשני ממלמל צלילי מבוכה מינוריים על 'כינור שפקעו מיתריו'.

חשופים בצריח הוא שיח מפקדים. החייל הפשוט כמעט שלא מוזכר בו. במעט הפעמים שמוזכרים בו חיילים הם אובייקטים – מכשירים לביצוע משימות מפקדיהם. זהו ספר שנכתב מזווית המבט של גובה דרגות המפקד. שיח לוחמים מציג גישה הפוכה. ברוב העדויות אינך יודע אם מדבר קצין או חייל. לדרגתו של הדובר אין כל משמעות בשיח. דומה שטבת לא מבחין בקיומם של החיילים ובשאלותיהם. ספרו הוא שיר הלל לקור רוחם של המפקדים החשופים בצריח ללא מורא ופחד. לעומתו נראים עורכי שיח לוחמים כמחפשים כל הזמן את האדם שבחייל, את פחדיו, את לבטיו, את חולשותיו.

חשוב לציין שבכל הנוגע לפולחן הגנרלים בכלל ופולחן גורודיש בפרט, שבתי טבת לא חידש אלא 'הוסיף עוד קיסם' למדורת המיתולוגיזציה שלהבותיה בערו בכל ערוצי התקשורת. מיד לאחר המלחמה הפכו הגנרלים גיבורי הניצחון לדמויות מבוקשות על ידי כול. תמונות הגנרלים עטורי ההילה קישטו את שערי המוספים של עיתוני סוף השבוע,⁷⁹

76 קדמון, חשופים.

77 טבת, חשופים בצריח, עמוד הפתיחה (בלתי ממוספר). הרגשה שלי.

78 שפירא (עורך), שיח לוחמים, עמ' 5-6.

79 ראו, למשל, תמונת מרדכי גור, ידיעות אחרונות, 7 ימים, 23.6.1967; תמונת שמואל גונן, שם, 30.6.1967, בתחתית התמונה כתוב: 'אלוף משנה שמוליק, מפקד יחידת מדבריי המדבר'.

והעיתונים התמלאו בכתבות פרופיל שתיארו את קורותיהם ומעלליהם.⁸⁰ מבול המליצות והשבחים הלך וגאה תוך שימוש תדיר בביטויים כגון 'אגדי', 'ונערץ'. להלן דוגמאות מספר: 'רפול. רפול הנערץ, האגדי', כתב יוסי גמזו,⁸¹ ואלי לנדאו הוסיף: 'במשך ארבעת ימי הלחימה הספיק המפקד האגדי הזה להיכנס לתוך טנק, לירות מתותחו פגזים כתותחן מהשורה. היה זה בעת שפרץ דרך לחאן יונס הבוערת, כדי לחלץ אחת מיחידותיו שכותרה'.⁸² 'כאן מנהל את הקרב מפקדם האגדי של הצנחנים, האלוף אריאל שרון. אריק. [...] האלוף שרון ממשיך אף הוא בדהרתו. אין הוא צריך להאיץ באנשיו. "סוסים אבירים" שהותרו מוסרותיהם פורצים קדימה'.⁸³ 'שלושה ימי ושלושה לילות עם אלוף אריק שרון. שלוש יממות ברכב הפיקוד במרחק מגע יד, לצדו של המפקד שהיה לאגדה. [...] נמנה אני עם מעריציו של אריק – השילוב הנדיר של רוח קרב, עוזו ורגש אנוש'.⁸⁴ לשיא המליצות המשתפכת הגיעה גאולה כהן בראיון שקיימה עם אריאל שרון. כך פותחת כהן את כתבתה:

לך וראיין אגדה, לך וראיין אגדה עם דם, לך וראיין אגדה במדים. [...] יש דברים ואנשים שנולדו לאגדה – ויש שלא. אני לא יודעת את סוד הקסם העושה אדם לגיבור עם אגדי – בשביל זה לא צריך להיות גדול וחכם ויפה – אני רק יודעת מה עושה גיבור עם אגדי לעמו: הוא מעניק לו את ההרגשה שהוא, כל אחד ואחד מבני העם, יותר גדול ויותר חכם ויותר יפה. קשה לבקוע אליו דרך, אל אריק. גם כשהוא בודד כמו ים, כמו הר, הוא אף פעם לא לבד. [...] כל העדינות שהתרכזה לו מסביב לראש הכסוף בן ה-39 היא כזאת משום שיש מתחתיה כתפיים מוצקות כאלה. והחזה שלו, אם הוא נוטה קצת קדימה, כמו עומד, בכוח איוו סערה שבתוך לפרוץ כל רגע את המדים ולא פורץ – זה מפני שמבט עיניו נוטה קצת פנימה, למלפנים [...] עיניים במדרנות חנינית וחיוך חם ותם ולבן של ילד, חיוך שבעוד הוא יוצא לקראתך הוא נעצר לרגע, כמי שיודע שלא כל הדברים שבדרך הם לבנים ותמימים, ומגיע אליך, עוד חם, עוד לבן, אבל כבר קשוח משהו, ומעלה באפך ריח של שדה קרב.

80 ראו, למשל, איתן הבר, 'מפקדי החזיתות', ידיעות אחרונות, 7 ימים, 16.6.1967, כתבת פרופיל על שלושת אלופי הפיקוד במלחמה: ישעיהו גביש, עוזי נרקיס ורוד אלעזר; אורי אורן ואביעזר גולן, 'כך הודבר המדבר', שם, 30.6.1967 (להלן: אורן וגולן, כך הודבר המדבר); אביעזר גולן, 'המפקד', ראיון וכתבת פרופיל על גורוריש, שם, 4.8.1967 (להלן: גולן, המפקד).

81 יוסי גמזו, שש אחרי המלחמה, תל-אביב 1967, עמ' 41. הרגשה שלי.

82 אלי לנדאו, 'רפול ירה כתותחן מן השורה', מעריב, 29.6.1967. הרגשה שלי.

83 אלי לנדאו, 'בדרך לסואץ', מעריב, 16.6.1967. הרגשה שלי.

84 עודד קפליק, 'עם אריק דרך המדבר', מעריב, 23.6.1967. הרגשה שלי.

וכך, בעודך תוהה אם הנך קורא רומן על גיבור מיתולוגי או כתבה בעיתון, הנך מגיע לסיים כתבתה של כהן ולמולך המשפטים הבאים:

כשאני מסתכלת עכשיו על משקלה הסגולי של המסה הזו היושבת למולי ככובע צנחנים אדום ומקרינה סביבה כוחות ביטחון בעוצמת אמונה אדירה שכזאת, אני יודעת לא רק שאפשר לסמוך, אני מרגישה לא רק ש"בטוח" לחיות, — אני גם יודעת ומרגישה שכדאי לחיות ושיש טוב. ואם דוחקת בי עכשיו שמחת בראשית לקרוא באוזני כל יהודי בעולם פעמיים "כי טוב", זה משום שאני מרגישה עכשיו ויודעת שעם "אריקים" כאלה לו יכול לא רק לישון לבטח בלילה מפחד אויב, אלא לחולל נפלאות, לעשות גדולות ולנצח — גם במלחמת ששת הימים של היצירה.⁸⁵

פולחן הגנרלים לא הסתיים באוסף הסופרלטיבים שהעניקו להם העיתונאים. ערבי ראיונות, ארוחות פאר במסעדות, מסיבות במועדונים ובבתים פרטיים, ערבי 'תרבות' במפקדות בליווי אמנים, עיתונאים ו'אישי חברה', כל אלה הפכו לריטואל מקובל בקרב האלופים במשך שש שנות 'האימפריה' עד למלחמת יום הכיפורים.⁸⁶ גם על פולחן האלהת גורודיש, אין לטבת זכות יוצרים. קדמו לו כתבות רבות בעיתון שהכשירו את הקרקע לבואו של 'יהודה המכבי החדש' או 'פטון הישראלי'.⁸⁷ תחת הכותרת 'כך הודבר המדבר', ראינו אביעזר גולן ואורי אורן את גורודיש בחרדת קודש. להלן תיאורים מכתבה זו: 'איך זה קרה שמוליק? המפקד חיך. חיך נדיר על פנים חתומות תדיר, וכדרכם של חיוכים נדירים — היה זה חיך יפה וטוב לב. [...] הוא היה בעת ובעונה אחת המתכנן והמבצע, המפקד ואחרון חייליו'.⁸⁸ שבוע לאחר תיאורו של 'החיך היפה וטוב הלב' מפרסם אביעזר גולן כתבה גדולה על גורודיש, תחת הכותרת 'המפקד'.⁸⁹ הכתבה מתארת את האימה שמטיל 'המפקד' על חייליו: 'בחטיבה שלו אומרים, אין איש היכול להישיר מבטו לעיני המח"ט'. לאחר מכן גם גולן נשבה בקסמו וכבר לא יכול לקרוא לו 'שמואליק', אלא רק 'המפקד': 'לאחר יומיים במחיצתו, אין הוא אלא — "המפקד"'. גולן מתאר את גורודיש בסגנון הערצה רומנטי של גיבור הוליוודי: 'יש לו ראש גדול וכתפיים רחבות. כשהוא יושב מאחורי מכתבתו — הוא נראה ענק. [...] יש בהליכתו

85 גאולה כהן, 'בארבע עיניים עם אלוף אריאל שרון', מעריב, 15.12.1967.

86 כתב על כך רון מיברג: 'אבל אנחנו ראינו את מפקדי צה"ל מסתאבים ומרימים כוסית עם הבוהמה. [...] חונים על המדרכה ומשאירים את הנהגים להתייבש בשמש. אנחנו ראינו אותם כי היינו בצד המתחכך. עלינו הם נמרחו. עם הסיגרים והיין מצרפת ופירות הים החדשים וכבר האווו ודירות הזיונים הקטנות ותיאומי המסוקים'. רון מיברג, 'האימפריה חוגגת, ואלה חוצים את התעלה', חדשות, מוסף מיוחד למלחמת יום הכיפורים, 24.9.1993.

87 על השימוש הנרחב בכינויים אלה ראו, ברוך, מה נשמע בבית.

88 אורן וגולן, כך הודבר המדבר.

89 גולן, המפקד.

קפיציות חייטית מאיימת'. מתוך ובין השורות צומחת דמותו של מפקד קשוח, אמיץ, שוביניסט ומטיל אימה: 'זהו העניין, התפרץ שמואליק – "טנק הוא גבר, לא נקבה!" [...]. "הוא נורא" אומרת אחת המזכירות בצאתה מחדרו, נזופה על משהו שלא היה מוכן ברגע שהמפקד ביקש אותו, אבל הוא גדול!' פרולוג זה שתיאר את פולחן הגנרלים בכלל ואת פולחן גורודיש בפרט, נועד להמחיש את העובדה שבמובן זה ספרו של טבת היה בבחינת 'עוד (משמעותי) מאותו הדבר'.

בתיאורי הערצה המזכירים בסגנונם תיאורים של מותחני המערב הפרוע, מציג טבת את המפקדים העשויים ללא חת: 'הכל מנתרים לדום. אל"מ שמואל נכנס בצעדים מהירים והחלטיים. הילוכו מדמה אותו למהלך בכוח בנהר בניגוד לזרמו העז. [...] הוא שריירי, חסר שומן ודרך ככדור.⁹⁰ ובהמשך: [...] דממה מוחלטת ירדה על השדה החשוך. אל"מ שמואל ורס"ן אהוד מזדקרים בתוכה כענקים אגדתיים'.⁹¹ שיח לוחמים חף מכל תיאורי מליצה מסוג זה. המפקדים המספרים את קורותיהם אינם מזדקרים כ'ענקים אגדתיים' ה'דרוכים ככדור'. הם עוסקים יותר במה שהרגישו ופחות במה שעשו. בשיח לוחמים מתוארים מעשי גבורה והקרבה רבים, אך סיפוריהם נטולי מליצות ופתוס.

מבין שורות ספרו של טבת עולה וצומח אתוס המפקד, 'הגבר' נטול הפחדים, השש אלי קרב ומטיל את אימתו על פקודיו: 'אל"מ שמואל ידע כי בחטיבה מהלכת בדיחה שממנו פחדים יותר מאשר מהמלחמה. [...] הוא סמך על המוניטין שיצא לו, כשל לוחם שאינו יודע פחד'.⁹² סגנון, סגן אלוף פינקו, מתואר כאחד שמשתעמם בעת שהוא מצוי תחת הפגזה דלילה ומחכה לרגע שבו ייכנס כבר לקרב אמיתי. לאחר מכן במהלך הקרב 'רובים ומקלעים נבחו, אך הוא לא חשש' ופינקו ממשיך לדהור לקרב הבא (ללא מפה, שאותה שכח במכוניתו הפרטית).⁹³ בעוד טבת מציג את גיבורי חשופים בצריח כנטולי פחד וששים אלי קרב, בשיח לוחמים מוצג הפחד כחוויה נוכחת. אמנם כמעט כל הדוברים גורסים שהוא נעלם בעת הקרב עצמו, אולם רבות הן העדויות לרגעים של פחד ואימה קיומית: 'אחד הרגעים הקשים היה כשהודיעו שהולכים לקסיימה. אני ממש קיבלתי שוק. עוד פעם להיות בסכנת מוות. [...] החבר'ה חטפו מצב רוח נוראי. לילה לפני זה נהרגו חבר'ה. היה שבור לנו מחברים נורא טובים שהלכו. [...] אני אומר פייר שפחדתי'.⁹⁴ בניגוד לכך שפת חשופים בצריח נעדרת תיאורים רגשיים, למעט קטע נדיר אחד.⁹⁵ הספר מתאר את המפגש עם ההרוגים והפצועים בשפה מאופקת ללא כניסה לתיאור תחושות החיילים. להלן דוגמה אחת מיני רבות: 'סלומנוב ניגש לטנק של הסגן מוניץ. עינו השמאלית של

90 טבת, חשופים בצריח, עמ' 100.

91 שם, עמ' 152.

92 שם, עמ' 150-151.

93 שם, עמ' 176-177.

94 שפירא (עורך), שיח לוחמים.

95 לתיאור תגובת החיילים על מותו של המ"פ שמאי קפלן ראו, טבת, חשופים בצריח, עמ' 268.

מוניץ הייתה פקק של דם קרוש ופצע בלחיו היקשה עליו את הדיבור.⁹⁶ שיח לוחמים לא מסתפק בתיאורים פלסטיים של עוצמת הפציעה. עורכיו מבקשים להבין את רגשות החיילים למול הפציעה: 'בשלב יותר מאוחר, בייחוד לקראת הסוף, כשצעקו "חובש" – הייתי מקבל חצי בחילה. [...] זה היה מין חרון כלפי העולם, וייאוש ועייפות'.⁹⁷ בעוד עורכי שיח לוחמים מנסים לדלות ממשותפי השיחות את מכלול הרגשות הקשורים במפגש עם המוות, חשופים בצריח מתאר את מותם של החיילים כחלק מרצף אירועי הקרב. גם המפגש לאחר המלחמה עם השכול, מציג דרכי תגובה שונות. תחת הכותרת 'שכול', הקדישו עורכי שיח לוחמים מדור שלם לנושא זה, המכיל שירים, דברי הספר, ומכתבים של אב ורעיה על מות יקיריהם. לעומתם מוצגת דרך הניחומים של גורודיש, כאשר הוא נפגש עם אלמנת אהוד אלעד: "'הוא היה נמר' זה כל מה שאמר אל"מ שמואל בניחומים, ועל כך חזר וחזר "הוא היה נמר"'.⁹⁸

כך, בעוד עורכי שיח לוחמים עשו את כל המאמצים האפשריים כדי להסיר ממשותפי השיחה את מעטה הקשיחות המוחספסת ולחשוף את רגשותיהם, בחשופים בצריח החספוס הוא ערך ראוי, אחד מסממני אתוס המפקד הקשוח. התבטאויות כגון 'בחילה', 'איזו מטונפת המלחמה הזאת', 'צריך להילחם נגד מלחמות', הפזורות בין דפי שיח לוחמים אינן נזכרות בחשופים בצריח.

מעניין להצביע גם על היחס השונה לאישה בשני הספרים. חשופים בצריח מנציח (במודע או שלא במודע) שתי דמויות אישה סטראוטיפיות: האישה הדואגת לבעלה והפקידה המשרתת את המפקד. כך, בשמץ של אירוניה מובלעת, מוצגת דמות של אישה תמימה למול בעלים גיבורים המגוננים עליה על ידי הסתרת האמת: 'איך נוסעים בטנק במלחמה?' [שואלת אשתו של אהוד אלעד] "שוב נאנח אהוד קורץ קריצה נעלמת לסגנו: 'נוסעים מבכפנים". "הראש בכפנים והמכסה סגור?" (שואלת האישה) "הראש הידיים, הרגלים והאוזניים בכפנים, והמדף סגור. עכשיו בואי. הנהג יקח אותך הביתה".⁹⁹ אהוד, כמו רבים אחרים ממפקדי השריון, נהרג כשגופו חשוף מעל לצריח הטנק, אך כמובן, יש להסתיר 'גבורה נועזת' זו מהאישה המודאגת: 'יש פקודה של מפקד הגיס לא להוציא את הראש. אל תדאגי'.¹⁰⁰ גם דמות החיילת מוצגת באור מגוחך משהו על ידי תיאור רגשותיה המתחלפים משמחה לעצב:

עתה ראה האלוף טל שעיני ליאורה אדומות מבכי. [...] "מה זה בוכות בוכות אצלי במפקדה?" "המפקד, ראש הלשכה אומר שבמלחמה

96 שם, עמ' 194.

97 שפירא (עורך), שיח לוחמים, עמ' 84.

98 טבת, חשופים בצריח, עמ' 306.

99 שם, עמ' 40.

100 שם, עמ' 164.

אני לא אהיה בחבורת הפיקוד הקדמית" אמרה ופערה מעט את עיניה כדי שתיבשנה. "ודאי שלא תהיי". "המפקד אני רוצה להיות בחבורת הפיקוד הקדמית במלחמה" "ואני רוצה להיות בצוללת, מתי תביני ש..." [...]. הצבא זה לא בית מרוח... " סיימה הקצינה את משפטו בחיוך.¹⁰¹

כך ה'בוכה', שהתחילה את השיחה בעיניים דומעות, מסיימת אותה בחיוך, תוך הפנמת דברי ההגות של מפקדה בדבר השוני בין צבא לבית מרוח.

כמה שונה סגנון זה מעדותה של אילת מנען על מפגשה עם אימי המלחמה בסיני. מתיאורי המעבר מבחילה לזעם, לאטימות למול ריחות המוות של גופות מרוטשות.¹⁰² כמה שונה סגנון זה מווידויה של תמר: '[...] ואני חשבתי כל הזמן, טוב שיש לי בת. [...]. לפעמים במקלט, כשילדה בת שבועיים בחיקי, חשבתי, האם באמת היה כל כך הכרחי שתהיה המלחמה הזאת? זה באמת היה בדמנו אם כן יסעו דרך מיצרי טיראן או לא יסעו דרך מיצרי טיראן'.¹⁰³ כך, בעוד נשות שיח לוחמים חושפות רגשות אותנטיים ומציגות שאלות קיומיות, נשות חשופים בצריח מוצגות כ'בוכות' או כרעיות דואגות הנתונות למניפולציה מצד הבעל או המפקד.

אך מעבר למכלול ההבדלים שפורטו לעיל, דומה שאת מהות השוני בין הספרים ניתן להסביר באמצעות ענידת משקפיים דוריות. חשופים בצריח הוא מסמך 'צברי' מובהק שנכתב על ידי מי שחונך ואימץ את מאפייני היסוד של התרבות הצברית. שיח לוחמים הוא מסמך 'מתלבט'¹⁰⁴ מובהק, שנערך בידי חבורה שביקשה לחתור כנגד מרכיבי יסוד בדמות הצבר.

רק עשר שנים מפרידות בין שבתי טבת לעורך שיח לוחמים, אברהם שפירא. אך כל אחד מהם שייך ליחידה דורית אחרת שעיצבה את זהותה על בסיס עיבוד שונה של מאורעות מעצבים שונים. טבת שייך ל'דור מגש הכסף', הדור שהמאורע המכריע אשר עיצב את זהותו היה מלחמת העצמאות. שפירא היה עדיין נער צעיר בתקופת המלחמה. לגביו ולגבי רבים מבני דור המדינה המאורע המכריע היה 'אפרוריות היום השני' שלאחר הקמת המדינה.

באפריל 1960 יצאה לראשונה חוברת בשם שדמות למדריך ביוזמתו ובעריכתו של אברהם שפירא (פצ'י). חוברת זו (אשר יותר מאוחר כונתה שדמות) תהפוך בהמשך לבמה

101 שם, עמ' 99.

102 שפירא (עורך), שיח לוחמים, עמ' 83-87.

103 שם, עמ' 85.

104 בעבודת הדוקטור שלי כיניתי את 'דור המדינה' בקיבוצים 'דור המתלבטים', תוך ניתוח משווה של עיקרי ההבדלים בין יחידה דורית זו לשתי היחידות הדוריות המיתולוגיות שקדמו לה: דור האבות – דור החלוצים, ודור הבנים הראשונים – דור הצברים. אחד המאפיינים הבולטים של חבורת שדמות היה המעבר מסימני קריאה לסימני שאלה. המעבר לשפה מגומגמת המעמידה את 'זכות המבוכה' כמקור הלגיטימציה לחיפושי דרך.

העיקרית שדרכה ניסתה חבורה של צעירים רגישים בתנועה הקיבוצית לקרוא תיגר על המציאות הקיימת ולנסות לעצב תעורת זהות דורית וקיבוצית הן למול דור ההורים והן למול דמות ה'צבר', כקוד ההתנהגות המצופה מהם.

החל מראשית שנות השישים המושג 'דור הבנים', 'דור המשך', מתפצל לדרכי עיבוד ותגובה שונות. יש הבדל משמעותי בין דור ה'צברים' ל'דור המדינה' בדרך ההתמודדות שנגזרה מהווייתם ה'יצחקית', משמע מהיותם דור הנדרש להמשיך את מפעלו המהפכני של 'אברהם', החלוץ. המאבק על הקמת המדינה ומלחמת תש"ח גרמו לכך שמרבית בני דור הצברים התמסרו לאתוס המשק והנשק. המאבק הביטחוני והרצון לקיים ולבסס את חצר המשק מילאו את לב הבנים הראשונים בתחושה של תרומה ועשייה. בניגוד לאחיהם הבוגרים, המעבר מיישוב למדינה הוביל בהדרגתיות לדעיכת הקסם הרומנטי של הרובה והמחרשה, עד שלא היה ביכולתו למלא אותם בתחושה של סיפוק ומיצוי עצמי. חלל רוחני נפער בנפשם לנוכח הפער המתרחב בין עולם הסיסמאות ו'האיזמים' לשגרת היום יום בחצר המשק. זהו שלב המעבר מיצחק המתנדב ליצחק המורד. הראשון התנדב ברצון למלא את המשימות שהציבו לו הוריו, השני ביקש למרוד בהווייה ה'יצחקית' ולגבש ייחוד משל עצמו. הראשון לא קרא תיגר על חלוקת העבודה בין הדורות, חלוקה שעמוס עוז כינה אותה: דור הארכיטקטים לעומת דור הבנאים.¹⁰⁵ השני ביקש לקחת חלק גם בתכנון התכנית ולא רק בבנייתה. במקום לחרוש בתלם שהתוו לו הוריו הוא ביקש לעבד שדות חדשים משלו.

אנשי שדמות ביקשו לעצב לעצמם עולם רוחני התואם את מצוקותיהם ואת משאלותיהם האישיות. הסד המעקר של דרישת המשך ודמות ה'צבר' כמודל ההתנהגות המצופה היו כאבני ריחיים על צווארם של אלה שביקשו לפרוץ נתיבי רוח חדשים. למרות זאת הם יצאו למסע ארוך שביקש לערער מבפנים את גורמי המחנק. ראשית היה צורך לתת לגיטימציה ל'זכות המבוכה'. לאחר מכן נדרש היה לבצע מהפך תודעתי שימרוד בהוויית יצחק המתנדב ויגבש לעצמו תודעה אברהמית משלו. בצנעה וברגישות הצליח אברהם שפירא לאגד חבורת אנשים רגישים בתנועה הקיבוצית שבחרו לצאת למסע לגיבוש זהות מיוחדת.

חבורת שדמות עמדה על מקורות אי הנחת ומצוקות דור המשך שנים רבות לפני פרוץ מלחמת ששת הימים. אך עד המלחמה היא שימשה כתובת לבודדים. תקופת ההמתנה ומלחמת ששת הימים שימשו מאורע מעצב אשר באמצעותו יכולים היו לעורר ולשלב את כל בני דורם בעיסוק בהגדרת זהות מחודשת. עוצמת התגובה לשיח לוחמים

105 עמוס עוז, 'אנו באנו ארצה כדי להתפיס', באור התכלת העזה, תל-אביב 1979, עמ' 142-151. עוז השתמש בדימוי זה לצורך תיאור חלוקת העבודה בין מדינת ישראל לקיבוצים. אני 'תרגמתי' דימוי זה לחלוקת העבודה בין דור החלוצים לדור הבנים.

ויכולתו להקנות הד אותנטי לתחושת החיילים, אפשרה ליוזמיו לחולל 'תנועה של משוחחים'.¹⁰⁶

החל בסיפורי הצ'יזבטים של הפלמ"ח והמשך בעשרות ילקוטי קרב וספרי עדויות לוחמים, פיתחה ההתרבות הצברית את השפה התיאורית נטולת הממד הרגשי. השפה והסלנג הצברי שימשו ראי ששיקף את מכלול מאפייני דמות הצבר. עוז אלמוג מתאר את התפתחותה של שפת ה'דוגרי' כ'שפה מחוספסת, תכליתית, פשוטה וישירה'.¹⁰⁷ בספרה מילות מפתח,¹⁰⁸ עוסקת תמר כתריאל ב'סגנון דיבור כסגנון תרבות'. כתריאל מנתחת את מכלול המאפיינים הנלווים ל'אתוס הישירות בתרבות הצברית': הספונטניות, החספוס, האסרטיביות, הפשטות והסגנונית, התעוזה. כתריאל קושרת בין אתוס הביצועים לבין התפתחות של סגנון 'רזה' הבז לכל מליצה:

ערך זה מבטא גישה של "אנטי סגנון" [...] הדיבור איננו צורה של פעולה חברתית, אלא התרחקות ואפילו התחמקות מפעולה שכזו. ככל שאדם מקדיש פחות תשומת לב לנוסח דיבורו ולסגנונו – הוא נתפס כמחויב למעשים של ממש. זה מתבטא בהעדפה לפשטות סגנונית – דיבור קצר וקונקרטי, שנמנע מקישוטים וממליצות, ממטפורות ומחלקלקות לשון.¹⁰⁹

כשם ש'דבר דוגרי' ביטא את אתוס הישירות, כך ה'תכל'ס' ו'אל תברבר' ביטאו את אתוס הביצועים והסלידה ממילים גבוהות; ה'סמוך' וה'מעלש' את תחושת הביטחון וכושר האלתור; ה'זלמן' וה'ירחמיאל' את הזלזול בגולה ובנציגיה ה'סכונים'; ה'ג'מעה' וה'חברמן' והשימוש הדומיננטי ב'גוף ראשון רבים' את האתוס הקולקטיבי ותרבות היחד. עורכי שיח לוחמים ביקשו לחתור כנגד סגנון תיאורי זה. הביטוי לגיבוש דמות אלטרנטיבית לדמות הצבר נמצא לא רק בתוכן אלא גם בסגנון. שיח לוחמים נפתח בדברי יריב בן-אהרון ומסתיים בדברי אברהם שפירא (בשם 'העורכים'). בשורות המעטות של דברי הפתיחה והסיום נפתח צוהר למכלול השאלות, המצוקות ומקורות היניקה של עורכי שיח לוחמים. לפי הסגנון ואוצר המילים אפשר לחוש שזו שפה אנטי-צברית, העשירה בביטויים החותרים תחת אתוס החספוס ודלות הלשון ומחפשים ניב חדש, ניב אחר. משפטים כגון 'מעייני של תהיות', 'הלמות צעדים גוועים', 'קולות ממעמקים', 'מועקה

106 הרעיון ליצור 'תנועה של משוחחים' נוצר בעקבות הצלחת שיח לוחמים. חבורת שדמות החליטה לקיים קובץ שיחות נוסף שיעסוק במצוקות דור ההמשך בקיבוץ. מוקי צור כתב את דבר העורכים בקובץ בין צעירים, שהיה קובץ המשך לקובץ שיח לוחמים. ב'אגרת לקורא בסיום הקובץ', הוא קרא 'ליצור תנועה של משוחחים', שתבצע את תהליך הגדרת הזהות הדורית והקיבוצית. בין צעירים: שיחות בצוותא בתנועה הקיבוצית, [חמ"ד] 1969, עמ' 279.

107 עוז אלמוג, הצבר: דיוקן, תל-אביב 1997, עמ' 229.

108 תמר כתריאל, מילות מפתח, חיפה 1999, הפרק 'סגנון דיבור כסגנון תרבות: לדבר "דוגרי" לעשות "מוסיירה"', עמ' 207-225.

109 שם, עמ' 210.

מתפרצת, תדהמה, ייסורים,¹¹⁰ 'הצמחת ניב אישי', 'ביטוי רחשי הלב', 'נשמע ונשמיע את רחשי פנימיותנו', 'נפש האדם ואמיתו הפנימית',¹¹¹ כאילו לקוחים מווידויי חלוצי העליות הראשונות ולא מפיהם של 'צברינו החמודים והעוקצניים'. זוהי שפה עשירת דימויים, המהווה קריאת תיגר סמויה על דלות הביטוי ועל עוצמת החספוס הצברית.

אחת המוסכמות הסמויות שהתלוותה לאתוס הצבר הייתה שההתוודעות לעולמו הרגיש התרחשה רק לאחר מותו, בחוברות ההנצחה. התפתח מעין ריטואל הפתעה קבוע שבו רק לאחר המפגש עם תמונתו הממוסגרת של החייל ועם דפי חוברת ההנצחה התוודע הקורא לעולמו הרגיש. הוא נחשף למכתביו הפיוטיים או אפילו לדבר היותו חוטא בשירה, רחמנא ליצלן. התרבות הצברית יצרה עולם בעל שני רבדים. ברובד הגלוי היה הצבר המחוספס, הציני, הסולד מכל סממן רגשנות ו'סטריפטז נפשי'.¹¹² ברובד הסמוי (שאליו נחשפו רק לאחר מותו) התגלה עולם של רגשות ותהיות. החוברות לזכר הנופלים רוויות ביטויים המנציחים את נורמת הפער בין חוץ מחוספס לפנים רגיש. להלן דוגמה מייצגת: 'אמנון כלפי חוץ – כולו קוצים וחספוסים. [...] אמנון היה ביצועיסט ולא נזקק לרוב דברים ודיבורים. [...] אמנון כלפי פנים היה רגיש לסבלות זולתו. לא כל אחד שנפגש עמו הצליח להסיר את החספוס שהציג כלפי חוץ ולהגיע לתוך העדין והרך'.¹¹³

המייחד את שיח לוחמים הוא שכאן חשפו אנשים מצוקות, חולשות והרהורי לב בעודם בחיים, אולי לראשונה. כיצד קרה שדור המאופיין בסגירותו, בהתרחקותו עד כדי זלזול מ'דיבורים', בייחוד דיבורים על רגשות, פתח פתאום את סגור לבו? מה סדק את מעטה הקשיחות וגרם לפריצת סכרי הדומייה? דומה שאת התשובה לכך ניתן למצוא הן ביומרת העורכים להחליף שפה תיאורית בשפה רגשית או כדברי עוז: 'לא סיפורי מה עשיתי' אלא 'מה עבר עליי',¹¹⁴ והן בעיתוי המיוחד שבו נערכו השיחות. מבלי רקע טיפולי ומבלי שהתכוונו לכך נתנו עורכי שיח לוחמים מענה לצורך פסיכולוגי שקינן בנפש החיילים. סכרי הנורמה האנטי-אמוציונלית ופולחן הקשיחות נפרצו למול הצורך העמוק לפרוק את אשר הודחק במלחמה. דומה שאת סוד הפתיחות המפתיעה של הלוחמים יש לייחס גם למה שהגדיר מנחם שלח כשלב שבו החוויות הטראומטיות של המלחמה עדיין לא הודחקו, והפטליזם שהלך וגבר בימי מלחמת ההתשה עדיין לא הפך להלך הרוח

110 ביטויים אלה מופיעים במאמר הפתיחה של בן-הארון, בתוך: שפירא (עורך), שיח לוחמים, עמ' 5-6.

111 ביטויים אלה מופיעים במאמר הסיום של שפירא, 'בשולי הקובץ', שיח לוחמים, עמ' 282-283.

112 המושג 'סטריפטז נפשי' נאמר גם בשיח לוחמים על ידי אבינועם ברוג (לוחם בסירת מטכ"ל ואחיו של אהוד ברק). כאשר חש ברוג שהוא 'נסחף' לרגע בתיאור הרגשות הקשים שעברו עליו בעת המפגש עם ריח המוות ומראה הגופות המרוטשות בסיני, הוא חש מיד צורך לעצור את 'היסחפותו' בעזרת המשפט המתנצל: 'אני נכנס למין סטריפטז נפשי'. שפירא (עורך), שיח לוחמים, עמ' 90.

113 חוברת לזכר אמנון חרודי וחנן בוך שנפלו במלחמת ששת הימים בקרב על ירושלים העתיקה, עין שמר 1967.

114 שדמות, חוב' 27, סתיו תשכ"ח, עמ' 127-128.

הדומיננטי.¹¹⁵ אפשר לסכם ולומר שתזמון – עיתוי נכון (ולא מתוכנן) – גרם להצלחת המפגש בין רצונם של שפירא ועוז לתעד את חוויות המלחמה לבין הצורך הנפשי העמוק של הלוחמים לפרוק את מועקות המלחמה ולסדוק לרגע בודד את מעטה הקשיחות והבוז לדיבורים. לראשונה נופץ דפוס נורמטיבי רווח שלפיו התאפשרה ההתוודעות לעולמו הרגיש של הצבר רק לאחר מותו, באמצעות השירים והמכתבים בחוברות ההנצחה. בין שהמשוחחים היו מודעים לכך ובין שלא, נכונותם להמיר את השאלה 'מה עשית?' בשאלה 'איך הרגשת?' הייתה לאבן דרך חשובה בתהליך דעיכתו של האתוס האנטי-אמוציונלי הצברי בחברה הישראלית.

חבורת שדמות – בסגנונה האנטי-צברי, ביציאתה כנגד האתוס האנטי-אינטלקטואלי והאנטי-אמוציונלי,¹¹⁶ במאבקה בהצטמצמות בשני תחומי העיסוק המרכזיים של הצבר: המשק והנשק, בהתרסה כנגד פולחן החבר'ה המעקר כל ייחוד אישי – ניסתה להציב דגשים ומאפיינים שונים לדמותו הרוחנית של 'דור ההמשך'. אי אפשר להבין את שיח לוחמים ללא הקשר כולל זה.

ספרו של טבת חף מעיסוק במכלול הדילמות והמצוקות שתוארו לעיל. הספר הוא שיר הלל לצבריות שזכתה לזריקת מרץ משמעותית בעקבות הניצחון. הספר הוא סוכן תיווך נוסף במכלול הספרים, האלבומים והסרטים שהעצימו את נורמות ההתנהגות הצברית אשר נגדה יצאו שפירא וחבריו.

כך, באותו זמן נחשף הציבור לשני ספרי מלחמה שזכו להצלחה מסחררת. האחד תיאר מעשים, השני ביקש תחושות. האחד האליל מפקדים, השני חיפש חולשות. האחד הקריץ נחישות, השני שידר מבוכות. האחד הליל ניצחון, השני ביכה את מחירו. בעוד הראשון מאדיר את החספוס, האחרון מקלף את קליפותיו. בעוד הראשון מעצים את פולחן הקשיחות, האחרון מבקש לחתור תחתיו. בעוד האחד מסתפק בשפה תיאורית נטולת ביטוי רגשי, האחרון רווי בשתיקות ובשלוש נקודות. אם נשאל לרגע את משפטו המוכר של שאול טשרניחובסקי, אפשר לסכם ולומר שחשופים בצריח הוא מעין מראה לתבנית נוף צבריותו של הכותב, בעוד שיח לוחמים נערך על ידי אדם שתבנית נוף עולמו הרוחני ביקשה לחתור כנגד צבריות זו.

עד כאן ניתוח ההבדלים מזווית מבטם של הכותבים. אך אין לסיים מאמר זה ללא הצגת זווית המבט של הקוראים. עצם העובדה ששני הספרים הללו היו לרבי מכר, עצם העובדה שברבים מבתי ישראל יכולת למצוא את שני הספרים מונחים זה לצדו של זה

115 דבריו מוזכרים בשפירא בגן שמואל.

116 אחד המבקרים הקשים של האתוס האנטי-אמוציונלי והאנטי-אינטלקטואלי היה קרל פרנקנשטיין. לאחר מלחמת יום הכיפורים ניסה פרנקנשטיין לנתח את הסיבות שהובילו לתחושת המשבר הקשה בעקבות המלחמה. פרנקנשטיין גרס שעוצמת נוכחותם של ערכים אלה מהווה את אחד מהמקורות העיקריים לתחלואי הצבר ולעורף הביטחון העצמי שהוביל למחדל יום הכיפורים. ראו, קרל פרנקנשטיין, 'ישראל מול משבר', אמת וחופש: ערכים בחינוך, תל-אביב, 1987, עמ' 176-205.

על מדף הספרים, מעידה על כמיהתם של רבים בחברה הישראלית הן לקולו הבוטח של 'חשופים' והן לקולו המהוסס של 'שיח'. הביקוש הגדול לחשופים בצריח ולשיח לוחמים היה מעין 'אחדות הניגודים'. הביקוש העיד על כך שנכון לזמנם היטיבו ספרים אלה לפרוט על מיתרי הנפש של מדינה שביקשה להיאחז כמעט בכל ניב ומבע על מנת לעכל את המעבר המהיר והחד מחרדה לאופוריה, מצלו הקודר של ענן ההשמדה למיכות האור המסנוור של שיכרון הניצחון.